

KGAOLO YA BOSUPA

7.1 DIPAKA DI LE THARO TSA DIKGANKHUTSHWE TSA SETSWANA

7.1.1 Matseno

Fa go tthalosiwa sebopego sa kgankhutshwe, segolothata, letlalo la ntlha la diteng, go gateletswe gore mokwadi fa a kwala sekwalwa, o a bo a na le maitemogelo a botshelo jo a tshelang mo go jona. O kwala ka ga dikgang tse di amanang le tikologo e a iphitlhelang mo go yona. Ntlha e, e tiisetša gore ditiragalo tsotlhe tse mokwadi a buang ka ga tsona di ikaegile mo go tse a di lemogileng mo bathong ba a tshelang le bona.

Fa go ka elwa tlhoko dikgankhutshwe tsa Setswana, tse di kwadilweng go tloga ka ngwaga wa 1965, bakwalakhutshwe ba gatelela gore baanelwa ba basadi ke batho ba bolebatshadi jwa Seaforika. Morago ga bakwalakhutshwe ba ba kwadileng ka ga baanelwa ba basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika, go ne ga tlhagelela bakwalakhutshwe ba bangwe ba le bona ba simolotseng go tlhalosa baanelwa ba basadi ka mokgwa o o farologaneng le wa setlhophā sa ntlha. Bona fa ba kwala ka ga baanelwa ba ba basadi, ba ba bona e le batho ba ba fetogang le mabaka, ntswa ka fa letlhakoreng le lengwe, ba sa ntse ba tswelletse pele go tlhakatlhakanya bolebatshadi jwa Seaforika le bolebatshadi jwa Bophirima. Setlhophā sa boraro, sona ke sa bakwalakhutshwe ba ba senolang baanelwa ba basadi gore ke batho ba ba tlhabologileng, ba ba fetogileng le mabaka gotlhelele. Ka mafoko a mangwe, bona ba kwala ka ga batho ba basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima. Ke ka mokgwa o tlhotlhomisi e yang go tlhalosa dipaka di le tharo tse go builweng ka ga tsona fa godimo: (a) paka ya bolebatshadi jwa Seaforika, (b) paka ya magareng le (c) paka ya bolebatshadi jwa Bophirima.

Maitemogelo a bakwalakhutshwe ba Setswana a bontsha gore fa go ya go tlhalosiwa semelo sa baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe ba Setswana go tla latelwa lenaneo le: (a) paka ya bolebatshadi jwa Seaforika, (b) paka ya bolebatshadi jwa Bophirima le (c) paka ya magareng

7.1.2 Paka ya bolebatshadi jwa Seaforika

7.1.2.1 Matseno

Mogapi (1991: 1) o tlhalosa segologolo ka gore ke 'Segaabo batho', mekgwa ya botshelo, ditumelo, ditemalo, maikutlo ka ga dilo tsa botshelo ga mmogo le tse dingwe. Se, se akaretsa bošwa, e ka nna jwa dilo tse di setseng di le teng kgotsa jwa kitso ya go dira tse e leng seipone sa setšhaba seo mo ditlhangweng ka puo eo. Gape ga twe ke ditiragalo tsa setso tse di golaganeng le botshelo. Merafe (1993: 33) a re ke mokgwa o batho ba neng ba tshela ka ona, mo nakong e e fetileng, mo nakong ya jaanong le mo nakong e e tlang. Ke ka moo, Montagu (1953: 142) le Rich (Kim, 1993: 33) ba reng ke mekgwa yotlhe e setlhopha se se rileng sa batho se ithutileng yona, mme ba e tsaya jaaka setso sa bona se se feteleditsweng go tswa mo lotsong le lengwe go ya kwa go le lengwe. Ka mafoko a mangwe, go raya gore fa yo mongwe wa setlhopha se a na le mathata, morafe otlhe o a amega. Se, se tlhalosa gore semphato ka nako ya segologolo e ne le ntlha ya botlhokwa e e neng e gatelelwa ke morafe ka go tlhabela bana dinaane.

Go tla itemogelwa gore tlhaloso e e amanang le setso e e fa godimo e ya akaretsa. Go ya go batliwa tlhaloso ya setso mo dikgankhutshweng tsa Setswana go tlhokometswe baanelwa, bogolosegolo, baanelwa ba basadi go ya ka fa ba tlhalosiwang ka teng ka mokgwa wa bolebatshadi jwa Seaforika. Se, se ya go diragadiwa gonne maikaelelo a tlhotlhomisi e a golagane le ka fa baanelwa ba basadi ba Batswana ba senolwang ka teng ke bakwalakhutshwe ba Setswana. Le fa go ntse jalo, ga go yo tlhokomelwa batiori botlhe ba

Setswana fela mo go tlhaloseng baanelwa ba basadi, mme le dikakanyo tsa boditšhabatšhaba, le tsona di tla akarediwa go ya ka fa ba senolang baanelwa ba basadi ka teng.

Serudu (1989: 450) le Dlamini (1995: 65) fa ba tlhalosa basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba re ke bana ba ba tshwanetseng go tlhokomelwa fela jaaka bana ba banna. Ga ba a tshwanela go nna le tšhono ya go ntsha maikutlo a bona kgotsa go nna le seabe mo ditirong tse di amanang le banna. Sa bona ke go dira fela se ba se laediwang kgotsa go tlogela go tsenya diatla mo ba sa batlegeng teng. Ke ka foo, van Vuuren (1992: 9) le Stayt (1968: 142) ba reng tiro ya basadi ke go belega, go fepa bana, go ba tlhatswetsa, go ba sidilolela diaparo ga mmogo le go naya banna ba bona marobalo. Le fa go ntse jalo, dilo tsotlhe tse, ga di neye basadi tetla ya go nna batho kgotsa go ikutlwa gore le bona ke batho go tswana le banna. Se, se tlhalosa gore basadi ga ba na nako ya go ipobola. Basadi botlhe ba a tswana, ga go na fa ba farologanang teng. Fa a tswetsa kgang e pele, Mtuze (1990: 16) a re kwa bojale, basadibagolo ke bona ba ba rutang basetsana ba ba setseng ba godile, mme ba lekanetse go nyadiwa gore banna ba tshwanetse go tshwariwa jang. Ba ba ruta go ikokobetsa, go nna le maitseo le go ntsha bojotlhe jwa bona mo go thuseng batho ba bangwe. Kgang e, le yona e sa ntse e bontsha gore basadi ke bana, ga ba fetse go gola le go gatelelwa. Kgatelelo e, e simolola fa ba sa ntse ba le ba bannye go fitlhela e nna basadi. Se, ke sona se se dirang basadi ba Seaforika go se nne bakwadi ka gonne le fa ba ka nna batlhami, ba sa ntse ba ya go boniwa jaaka bana. Mekgwa le ditlwaelo tsa setso ke tsona di di ba dirang gore le fa ba le mo botlhangweng, e nne karolo ya banna, ditsala kgotsa bagakolodi ba banna.

Greene le Kahn (1985: 2) ba re le fa basadi ba ka fiwa maemo a a kwa godimo, se ga se ba fetole se ba leng sona fa ba bapisiwa le banna. Larson (1978: 149) o atolosa kgang e fa a re le kwa Bophirima, basadi ga ba na seabe sepe mo bokwading. Gape a re le fa e le baanelwa mo dikwalweng, ke

dilo fela tse di dirang ditiro tse ba di newang. Cott (1977: 101) o bua gore kgang e, ke yona e e tlhotlheletsang thuto ya basadi go se tlhokomelwe mo mabakeng a le mantsi. Go tswela pele go twe, basadi ga ba a tlhalefa fa ba bapisiwa le banna. Ka jalo, ga go tlhokagale gore ba rutege thata. Ke ka mokgwa o Ngcangca (1987: 10) le Makgamatha (1990: 150) ba reng tlhaloso e e ntseng jaana ya baanelwa ba basadi e tlholwa ke setso fa batho ba banna ba sa ntsaneng ba tseelwa kwa godimo go gaisa ba basadi. Ngcangca (ibid) a re basadi ba mofuta o, ga twe ga ba a tshwanela go nna le dinyatsi fa banna ba bona ba dumelelwa go nna le basadi ba bobedi kgotsa go feta ka fa thoko. Phillips (1987: 89) o tshegetsisa ntlha e ka go re:

*...no man suffers as a woman does in marriage,
because the woman gives up control of her own body.
A man in marriage gives up no rights; but a woman,
every right, even the most sacred of all- the rights of
her own person.*

Kgang e, e bontsha kgatelelo e basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba leng mo go yona. Ga ba ikitse go tshwana le ka fa ba itseng banna ba bona ka teng. Ga ba itumelele sepe fa e se fela go itumedisa banna ba bona. Cornillon (1973: 28) a re le fa basadi ba, ba lebega e le dinoga kgotsa bosatane fela, ka fa ntlheng e nngwe, ba siame go tshwana le Maria MmaJesu yo o belegetseng batho mopholosi. Ka fa letlhakoreng le lengwe, go na le Efa, mmabatho botlhe mo lefatsheng. Fano fa, go iteelwa kobo moroko ka gore ga se ka dinako tsotlhe mo baanelwa ba basadi ba Seaforika ba sa siamang.

Ka ngwaga wa 1980, bakwadi ba le babedi ba Seaforika, Alice Walker le Okonjo Ongunyemi ba ne ba dirisa mareo a le mabedi, e leng, (a) mosadi yo o dumelang mo bolebatshading jwa Seaforika (*womanist*) le (b) bolebatshadi jwa Seaforika (*womanism*) go bontsha maitemogelo a a farologaneng le a basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima. Mareo a, a ne a tlhagelela fa basadi ba

Seaforika ba se na go tswa mo Mokgatlhong wa Kgololosego wa Basadi o o lwelang kgololosego (*Women`s Liberation Movement*) ka ntlha ya fa ba ne ba sa itumelele ditlhokwa tse di beilweng ke mokgatlho o. Go ya ka basadi ba ba Seaforika, mokgatlho o wa kgololosego ya basadi, o ne o etse tlhoko ditlhokwa tsa basadi ba Bophirima fela. Lovenduski le Randall (1993: 101) ba re, e ke nngwe ya tse di tlhodileng karogano magareng ga basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika le basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima.

Fa a tlhalosa boleng jwa bolebatshadi jwa Seaforika, Canon (1995: 191) a re basadi ba Seaforika ke batho ba ba itlamileng thata mo go sireletseng setšhaba sa bona. Ke bomme ba ba ratang tlhokomelo e e rileng gore ba kgone go tswetsa pele merero ya bona ya selegae. Se le bona ba se tlhokang, ke kgololosego e e ba kopanyang le basadi ba bangwe le go ipona jaaka ba bangwe ba mokgatlho wa basadi. Ba ne ba ikemisetsa go fetola maemo a basadi mo matlhakoreng a mangwe a a tlohang kgatelelo le tlhaolele ya basadi. Ke ka moo, Hill-Collins (1990: 39), Jones (1994: 104) le Dlamini (1995: 63) ba reng basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ga ba kgatlhonong le banna ba Seaforika, fela ba batla go ba gwetlha gore ba ele tlhoko dingwe tsa dintlha tse di ba tlhotlheletsang go gatelela basadi. Go tswela pele, basekaseki ba, ba re, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba eletsa e kete banna ba Seaforika ba ka itumelela se basadi ba, ba kgonang go se dira, mme ba se ke ba tshosiwa ke mokgwa o mošwa o wa botshelo. Ba tshwanetse go ba thusa le go ba ema nokeng mo go sengwe le sengwe se ba se dirang. Ka mafoko a mangwe, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika, ga ba lwe le banna ba bona, fela ba batla fa go ka nna le tirisano mmogo go lwantsa kgatelelo le tlhaolele ya lotso le bong. Ga ba rate go ikgolola ba le bosì, mme ga twe setšhaba sotlhe le sona se tshwanetse go tshela se gololosegile. Davis le Graves (1986: 6) ba oketsa ka gore basadi ba Seaforika ga ba farologane le basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima ka dintlha tse go builweng ka ga tsona fa godimo. Pharologano fela ke gore basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika bona ga ba kgatlhonong le balosika. Se ba se

batlang ke go lwela ditshwanelo tsa bona mo lenyalong le ka fa ntle ga lenyalo. Ba eletsa fa go ka nna le diphetogo mo bathong, mme di ame basadi botlhe. Modupe-Kolawole (1997: 8) o netefatsa kgang e fa a re:

They are not rejecting the process of fighting for women`s self- definition and self-assertion, but have problems with the definitions and conceptualization of feminism as it is transmitted from West with the presumption that this perception of women`s issues is universal and relevant to all women globally.

Basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ga ba gane go tlogela mekgwa ya bogologolo ya botshelo, fela ga ba batle go ikamanya le bolebatshadi jwa Bophirima ka gore bo na le dintlha tse bo di tlhokometseng tse di sa tsamaelaneng le tsa basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika. Ke ka moo, Ongudipe-Leslie (1994: 22) a reng basadi ba ka farologana ka ditogamaano (*strategies*), fela ba ka se farologane ka motheo wa dikakanyo (*basic assumptions*) wa gore botlhe ba gateletswe jaaka e le batho ba maemo a a kwa tlase. Fa a tswetsa kgang e pele a re, fa e le gore basadi ba Seaforika ba gateletswe le go didimadiwa ke setso, ke goreng go sa iwe kwa ba leng kwa teng go ya go utlwa tse ba llang ka ga tsona. A re go botlhokwa go ya kwa mafelong a a farologaneng a basadi ba fitlhelwang fa go ona go tshwana le kwa meletlong, kwa ditirong le kwa ba opelelang dipina tsa setso teng. Go na foo, ke fa basadi ba ntshang maikutlo a bona teng. Dlamini (1995: 9) o netefatsa kgang e ka go re:

Folksongs, furthermore, is made and sung in response to functional needs, from lightening of work and protest against oppression to recreation of common people. On the whole, therefore, folksongs, genuinely express the values of the people in class societies.

Go didimala ga basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ka nako nngwe ga go kaye gore ba itumetse kgotsa ga go na sepe se se ba tshwenyang. Dlamini (1995: 65) o konosetsa ka gore basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba lapisitswe ke go tthalosiwa ka mokgwa o o sa tlhomamang, go atholwa ka tsela e e fosagetseng le go gatelelwa. Le fa go ntse jalo, ba tswela pele go tlotla banna ba bona le go dira ditiro tse ba di neilweng ka matsetseseleko. Kgang e, e senola tota gore batho ba basadi ba gateletswe mo mafelong a le mantsi a botshelo. Se, ke sesupo sa gore setso e sa ntse e le seikokotlelo sa letsatsi mo botshelong jwa batho ba Seaforika.

Fa pakeng e ya bolebatshadi jwa Seaforika, baanelwa ba basadi ba sa ntse ba le ka fa tlase ga taelo le boeteledipele jwa banna. Banna ke ditlhogo tsa malapa le batlamelamalapa fa basadi bona e le basalagae. Dipharologantsho tse di lebaneng le semelo sa baaanelwa ba basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ke:

- kgatelelo le tlhoriso ya baanelwa ba basadi;
- tlhophololo le tlhaolele ya baanelwa ba basadi;
- botlhokakitso jwa baanelwa ba basadi;
- go otlwa ga baanelwa ba basadi fa ba sentse;
- go tlhophela baanelwa ba basadi balekane; le
- go tlhokomela balelapa ga mmogo le babogadi ga baanelwa ba basadi.

Tse di buiwang ke batiori malebana le semelo sa baanelwa ba basadi di ya go tlhokomelwa mo dikgankhutshweng tse di tlhophilweng mo Setswaneng ka go latela dintlha tse di bontshiwang fa godimo. Dintlha tse, di ka se tthalosiwe ka tsenelelo, fela di tla bontsha ka fa mokwalakhutshwe wa monna wa Motswana a bonang mosadi wa Motswana a senang maikarabelo ka teng.

7.1.2.2 Kgatelelo le tlhoriso ya baanelwa ba basadi

Mawela (1994: 18) fa a tlhalosa ntlha e, a re go ya ka setso sa seVenda, fa mosetsana a setse a godile e le lekgarebe, ga a sa tlhole a tsewa jaaka ngwana. O tsewa ka bonako go isiwa kwa bojale mo a yang go kopana le basadibagolo le makgarebe a mangwe a a setseng a feditse dithuto tsa bona tsa basadi tsa kwa bojale. Kwa bojale, lekgarebe le rutiwa melao ya boitshwaro ya setso, ka maikaelelo a go mo lemosa gore o tshwanetse go nna bonolo, a nne le kgotlelelo le go nna mosadi yo o godileng wa ka moso. Modupe-Kolawole (1997: 25) o tshegetsa puo e ka go bontsha gore basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ke matlhogela a mefuta e e farologaneng ya kgatelelo. Segologolo, setso, bokoloni, botso le bong, tsotlhe tse, di tlhakantswe go ema kgatlhanong go ikemela ga basadi ba Seaforika. Ramphele le Boonzaier (1988: 156) ba ema Modupe-Kolawole nokeng fa ba re, go na le dikakanyo tsa saense ya kgatelelo tse di phatlaletseng mo bathong ba Seaforika, tse di tlhalosang gore basadi ba feta fa gare ga melao le boeteledipele jo bo farologaneng jwa banna.

Fa go sekasekiwa karolwana e, go tla ntshiwa dikao di sekae go tswa mo kgankhutshweng ya 'Mafaratlhatlha a botshelo' le 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane.

- **'Mafaratlhatlha a botshelo'**

Mo kgankhutshweng ya 'Mafaratlhatlha a botshelo', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane, mokwalakhutshwe o tlhagisa maikutlo a gagwe tebang le moanelwamogolo wa mosadi ka go re:

'Ausi, ga re itse maikaelelo a gago a go tla fa gae fa. A o bone ntlo e e mabekebeke e, kgotsa khumo ya ga mme kgotsa eng-ga re itse: fela o re thuse, o tlogele

dilo tsa mmaarona di ntse di itekanetse. Fa re le jaana, re badisa ba tsona. Botoka ke gore o ithekele tsa gago tse di tla bitsang ka wena' [ts. 6].

Go ya ka setso le ka boitshwaro ka kakaretso, bana ba tshwanetse go tlotla batho ba bagolo. Mo kgankhutshweng e ya ga Chikane, ga go a nna jalo. Mokwalakhutshwe o nyatsa maitsholo a mofuta o ka gore o dira bana go se tlotle mosadi yoo ka ntlha ya fa e se mmaabona. Bana ba, ba bapisa mmaabona wa ntlha le yo rraabona a mo nyetseng morago ga loso, mme ba rata mmaabona thata go gaisa wa lenyalo.

- **'Sego sa metsi'**

Mo kgankhutshweng ya 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane, mokwalakhutshwe o tswela pele go tlhagisa mofuta o mongwe wa moanelwa wa mosadi jaana:

'Go bua nnete re lapile ke Naomi. Go fitlha ga gagwe fa, go re tshonisitse. A o go tshereantse gore ka nako tsotlhe o nne o mo rerisa fa madi a tshwanetse go tswa? A ga ke mmaago? A ga ke a go godisa ka madi a kwa dikhitshining ka go dira motho? Tlisa madinyana ao! go seng jalo Naominyana yoo o tla re itse' [ts. 53].

Go tlwaelegile gore lelapa lengwe le lengwe le na le melao ya lona. Ga go a letelwa gore go nne le motho yo mongwe go tswa kwa ntle go tla go sunyasunya dinko mo mererong ya lelapa leo le le rileng fa e se ka go tlisa kagiso fela. Fa go ntse jalo, mo kgankhutshweng ya 'Sego sa metsi', mmatsalaa Naomi ke sekgoreletsi sa kagiso mo lelapeng le ka gore o batla madi a ba tshwanetseng go itshedisa ka ona.

Dinopolo tse pedi tse, di tiisetša ka fa baanelwa ba basadi ba tseelwang kwa tlase ka teng ke bakwalakhutshwe ba banna mo dikgankhutshweng tsa Setswana.

7.1.2.3 Tlhophololo le tlhaolele ya baanelwa ba basadi

Marchand le Parpart (1995: 139) ba re mo diphetogong le mo maikemisetsong a le mantsi, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ga ba ise ba newe tlhokomelo e e itumedisang ka go bontsha fa e le bona baumisi (*producers*) ba ditiro le bohumi ba setšhaba. Go tloga kwa ga Lowe, tlhotlhomisi tebang le baanelwa ba basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika, e bontshitse fa go na le tlhophololo e kgolo le tlhaolele kगतलhanong le basadi e e leriwang ke baithutelaloago (*social anthropologists*) ba ba mametlelelang basadi go nna babelegi le go nna le seabe se sennye mo kumong ya ikonomi. Sebakwane (1994: 31) o dumalana le badirisani nae fa godimo ka gore a re ka fa malapeng a Bapedi, basimane le basetsana ba kgaogangwa go ya ka bong mabapi le ditiro tse di farologaneng. Basetsana ba ithuta ditiro tsa selegae ka go lebelela, go ekisetša le go boeletsā tse di diriwang ke bagolo ba bona go tshwana le go ya go gelela metsi, go setla mabele, go feela lebala, go ya go rwalela dikgong le go tsenya diatla mo temong. Ka fa letlhakoreng le lengwe, basimane bona go eleliwa e kete ba ka ithutela go rekisa dikgomo, go disa dinku le dipodi, mme morago ba dise motlhape wa dikgomo. Basimane le basetsana ba Bapedi, ba rotloediwa go tsaya dipharologano tse tsa ditiro ka bong jaaka tsa tlhago, e bile di siame go se na phoso epe. Mtuze (1990: 5) o senola gore mokgwa o wa batho ba bolebatshadi jwa Seaforika go tshwana le wa Bapedi, o tlhotlholediwa thata ke mareo a a jaaka, bosadi (*womanhood*) le basadi (*women*) gonne a setse a na le bokao bo bo feteleditsweng, gape bo bo fosagetseng. A re bosadi bo kaya sebopiwa sa botlhanka se se boikobo, gape se se letlelelang ditshwanelo tsa sona go gatakiwa kwa ntle ga go akanya ka bophara.

Ntlha e, e tla lebelelwa mo kgankhutshweng ya 'Khutsana', *Mpolelele dilo* (1972), ya ga Magoleng le Ntsime le 'MmaModiegi', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane.

- **'Khutsana'**

Mo kgankhutshweng ya 'Khutsana', *Mpolelele dilo* (1972), ya ga Magoleng le Ntsime, Ntsime o tlhalosa tlhophololo le tlhaolele ka tsela e:

'Lesego o tshwanetse go tswa mo sekolong, a dise dikgomo. O tshwanetse go direla bana ba gago bošwa. Ke raya Bonkganne le Tlhokatsebe. Lesego o tshwanetse go nna motlhanka wa bona. Ga a tshwanela go lekana le bona ka maemo mo lapeng le. O tshwanetse go disa dikgomo tsa rona. Basimane ba tshwanetse go tsena sekolo. Ke batla gore e nne dingaka tsa Sekgowa' [ts. 53].

Mokwalakhutshwe o tlhalosa moanelwa wa mosadi ka gore ga a tshwanela go tsewa jaaka motho, mme se se botoka ke go nna lelata la batho ba bangwe. Lelata le, le tshwanetse ke go sala melao ya mong wa lona morago. Ditshwanelo tsa moanelwa wa mosadi di a gatakiwa ka gonne ga a bonwe e kete ke motho. Ke selo fela se se ka dirisiwang ka mokgwa o motho mongwe le mongwe a ratang ka teng.

- **'MmaModiegi'**

Mo kgankhutshweng ya 'MmaModiegi', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane, mokwalakhutshwe o tlhopholola le go tlhaola moanelwa wa mosadi ka go re a re:

'E ne ya re fa Tshipa le Modiegi ba lemoga gore di setse di le tharo ba ya go ipega kwa go mmaagwe Tshipa. Mmaagwe Tshipa a leta molato go tswa go rraModiegi le MmaModiegi. MmaModiegi le rraModiegi ba se ke ba itshwenya. Ga fela ka go re 'sika looRadithale ga le a tshwanela go ba nyalela...Dupelelang ke modidi wa nta e e motopo' [ts. 32].

Mokwalakhutshwe o tlhopholola moanelwa wa mosadi ka ntlha ya fa e le modidi, e bile ga a batle ngwana wa mohumi a nyalwa ke ngwana wa modidi yoo. Kgang e, ga e a dumelesega mo botshelong. Fa bana ba ratana, batsadi ga ba a tshwanela go tsena dikgang tsa bona go sa kgathalesege gore yo mongwe ke mohumi kana yo mongwe ke modidi. Go tlhopholola kgotsa go tlhaola motho, ke ntlha e e leng kgatlhanong le Molaotlhommo wa naga eno.

Ntsime le Sikwane ba tlhopholola le go tlhaola baanelwa ba basadi gore ba bonagale e le dilo fela fa ba bapisiwa le batho ba banna. Ka mafoko a mangwe, bakwalakhutshwe ba, ba sotla ka baanelwa ba basadi.

7.1.2.4 Botlhokakitso jwa baanelwa ba basadi

Fa a bua ka ga botlhokakitso ga baanelwa ba basadi, Miller (1979: 11) o tlhalosa gore baobamedi gantsi ba itse thata ka baphekeetsi (*dominants*) ba bona go gaisa go ikitse ga bona. Se, ke se se kgodisang, ka gore fa karolokgolo ya maatla a basadi a go se itse ditiragalo tsa tlhago tse di ka se fetolweng e ikaegile fa go amogeleng le go itumediseng baphekeetsi ba, gona ke fa ba yang go tebisa mogopolo wa bona teng. Se, se tlhalosa gore fa basadi ba obamela banna, ba feletsa ba lebala se bona ba leng sona, mme ba feletsa ba tlhokomela banna ba bona thata.

Go tla fiwa dikao di sekae go twa mo kgankhutshweng ya 'O nkutlwe', *Mmualebe* (1982), ya ga Malope, 'Seteropo ke sa gago', *O Foo ke Fano* (1985), ya ga Shole le 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane go netefatsa gore baanelwa ba basadi ba Batswana ke batho ba botlhokakitso.

- **'O nkutlwe'**

'Ka Labobedi ba somola E-20 kwa lesakeng la Martin Jonker, gona mo Tshwane. Kedisaletse a tlhophile ya mmala o o tsamaelanang le khosetšhumo ya gagwe ya ditlobelelo. Dipampiri tsona di tladiwa ke Pekwa gonne mosadi ga a ikopise tlhogo ka ditiro tsa senna' [ts. 53].

le

- **'Seteropo ke sa gago'**

'Le teng fa mosadi a ka bega, a mmolelela ka fa a tlhoileng ka teng go utlwa ka baeng ba ba mo etelang a se yo, le bona ba ntse ba itse sentle. Seo sa dira gore e re le fa mongwe a kile a kgabola, Sedie a lobe' [ts. 80].

le

- **'Sego sa metsi'**

'A fela, a kokonelwa, fela tsa motshegare fa Mothusi a ile tironng a di nna tsotlhe ka marago a sa batle go nna a mmegele ka tsona o ka re ke ngwana wa sekolo a nnetse go tlalea ba bangwe mo go morutabana.

Molomo wa gagwe o ba neng ba o eletsa ba o tlhoka'
[ts. 53].

Mo dinopolong tse, go bontsha go na le kgatelelo e e rileng, e e bofefo kgotsa e e botlhofo, fela e bogale gonne e kete bakwalakhutshwe ba rata go lemosa babuisi gore basadi ba rata go direlwa ka dinako tsotlhe le fa go sa tshwanelang teng. Ka nako e nngwe, botlhokakitso jo, bo leriwa ke gore le fa baanelwa ba basadi ba ka bua, ga go kitla go nna le diphetogo dipe ka gonne ba tseelwa kwa tlase ka ntlha ya fa go twe ga ba a tlhalefa. Ka jalo, ba feletsa ba itidimalela gore go se ke ga nna le dintwa le dikgogakogano. Basadi ba Batswana ba ikgatholosa dilo di le dintsi, mme e se ka ntlha ya gore ga ba kgone go bua, ka dinako tse dingwe e ka bo e le go tlotla banna ba bona kgotsa go bontsha lerato mo banneng ba.

7.1.2.5 Go tlhophela baanelwa ba basadi balekane

Stayt (1968: 145) o akanya gore mo popong ya baanelwa ba basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika, jaaka e le molao, lenyalo le rulaganngwa ke batsadi ba gabo lekau le ba lekgarebe. Kgang e, e amogelwa ke lekau kgotsa lekgarebe kwa ntle ga dikgogakogano. Le fa e le gore ka nako nngwe, lekgarebe le ka nna la bontsha maikutlo a a sa itumediseng tebang le monna yo o mo tlhophetsweng. Fa go ka nna jalo, maikutlo a lekgarebe le le rileng leo, a amogelwa, mme go rulaganngwa sešwa lenyalo le lengwe ka tumelelo ya lekau le le neng le beeditse lekgarebe le. Dlamini (1995: 16) o oketsa ka gore katiso e e ntseng jaana ka fa malapeng a a tlotlang setso, e tsewa tsia gonne go dumelwa gore lekgarebe jaaka e le mmotlana (*minor*), le tshwanetse go neelwa monna mongwe le mongwe yo o nang le dikgomo di le dintsi tse di ka batliwang go lekana bogadi.

Go na le dikgankhutshwe di le pedi fela tse di gatelelang kang e ya go tlhophela baanelwa ba basadi balekane. Ke kgankhutshwe ya 'MmaModiegi',

Iphimole dikeledi (1987), ya ga Sikwane le 'Khutsana', *Mpolelele dilo* (1972), ya ga Magoleng le Ntsime.

- **'MmaModiegi'**

Go tla fiwa sekao se le sengwe fela go tswa mo go nngwe le nngwe ya dikgankhutshwe tse pedi tse, e leng, 'MmaModiegi' le 'Khutsana'.

Mo kgankhutshweng ya 'MmaModiegi', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane, MmaModiegi o kgalhanong le lerato la ga morwadie, e bong, Modiegi le Tshipa. Mokwalakhutshwe o senola karolwana e ka go re:

'Go ne go se ka tsela e Modiegi a ka dirang ka yona.
Mmaagwe o ne a sa batle go bona Dupelelang ka
leitlho gonne o ne a ka se ke a mo thusa ka sepe' [ts.
32].

Motsadi o tlhophela ngwana wa mosetsana molekane. Le fa e le gore go ya ka setso go ntse jalo, fela Sikwane o sa ntse a gatelela ntlha e le mo nakong ya segompiano gonne fa go ka tlhokomelwa sekwalwa se sa gagwe, e kete se kwadilwe ka 1901, ntswa se kwadilwe ka 1987. Nako e a kwadileng sekwalwa se ka yona, e leng, ya segompiano le nako ya segologolo e a bontshang ditiragalo tse ka yona, di a thulana.

le

- **'Khutsana'**

Mo kgankhutshweng ya 'Khutsana', *Mpolelele dilo* (1972), ya ga Magoleng le Ntsime, batsadi ba tlhophela le go tlhotlheletsa morwa wa bona go nyala lekgarebe le le rileng:

'Kgosi Sentebale le mohumagadi wa gagwe, Gabaiphiwe ba itumela thata fa ba utlwa mafoko a morwa wa bona. Ba mmolelela gore tota ba rata fa Lesego e ka nna ngwetsi ya bona gonne e le ngwana yo o fatlhositsweng sentle ka fa molaong wa Setswana. Ba mo itsise gore ba lemogile gore ke ena yo o tla ba bolokang ka moso' [ts. 58].

Batsadi ba tlhotlheletsa morwa wa bona go nyala lekgarebe le le bona ba le ratang. Ba mo tlhophela mosadi yo o tla ba sireletsang ka moso fa ba tsofetse, e seng wa bolebatshadi jwa Bophirima yo o ipatlang le balelapa la gagwe fela. Fa, mosadi wa Motswana wa bolebatshadi jwa Seaforika ga a nyalelwe babogadi jwa gagwe fela, mme le balosika le bona o tshwanetse go ba tlhokomela.

Se, se lemosa babuisi fa Ntsime e le mokwalakhutshwe yo o tlhakatlhakanyang bolebatshadi jwa Seaforika le bolebatshadi jwa Bophirima gonne ka tlwaelo morwa wa kgosi o tshwanetse go nyala mosetsana wa kgosing. Fela mo kgankhutshweng e, ga go a nna jalo.

7.1.2.6 Go otlwa ga baanelwa ba basadi fa ba sentse

Cock (1984: 181) o bua gore dipopego tsa go selekalekane magareng ga mothapi le mothapiwa di a farologana go tloga kwa lotsong la bonna le le fokotsang go gololosega ga moobamedi go ya kwa kotlong ya gagwe e e masisi. Dirobe (*sets*) di le pedi tse, tsa boitshwaro le tsa tsholo e e makgwakgwa ya motho, ke tsona di tshwaraganeng le kganetsano ya botho jwa basadi. Ntlha e nngwe e e senogileng go di gaisa fa, ke ya fa badiredi kgotsa bathapiwa ba tsewa jaaka bana ba ba tshwanetseng go tsholwa ka tlhokomelo e kgolo. Diponagalo tse di jaaka tsa bana tse di tlwaelegileng,

mme di boniwa mo baanelweng ba basadi ke: go tlhoka maikarabelo, go nna le sephiri, go retelwa ke go dira kwa ntle ga tlhokomelo ya motho yo mongwe ga mmogo le go latlha dilo ka ntlha ya boeleele (*frivolity*). Ka fa ntlheng e nngwe, baobamedi kana bathapiwa ba tsewa jaaka batho ba ba botshwakga le ba ba sa tshepagaleng ka ntlha ya fa ba tlhalosiwa jaaka magodu (*at least inclined to petty theft*), gantsi ke dimatla, ba tlhoka boitshimololeli (*lack initiative*), le go se itumelele sepe (*ungrateful*). Gape ga twe, ke banyatsegi ba o ka se keng wa belaela go tselwa kwa tlase ga bona (*indubitably inferior*). Go na le kakanyo e e tlaediwang matlho go tshwana le e, e e golaganngwang le basadi, mme yona e tlhagisiwa ke Bianchi le Ruther (1967: 7-20) ya gore basadi ba boniwa e le dibopiwa tse di tlhodilweng go nna baemanokeng ba banna, go thusa banna jaaka bomme le go diriwa didiragatsi tsa thobalano (*sex objects*).

Go tla lebelelwa dinopolo di sekae go tswa mo kgankhutshweng ya 'Seteropo ke sa gago', *O Foo ke Fano* (1985), ya ga Shole, 'Khutsana' le 'Lerato le e seng lona', *Mpolelele dilo* (1972), ya ga Magoleng le Ntsime.

- **'Seteropo ke sa gago'**

'Pelo ya gagwe e ne e simolotse go tsenwa ke phefo fela fa a bona madi mo diaparong tsa ga mogatso, tse dingwe e se tse a neng a di apere maabane. A lebelela le seteropo se a batlileng go ipolaela mosadi ka sona maabane. A bona se tshwanetse ena ka nako eo' [ts. 88].

le

- **'Khutsana'**

'Ka letsatsi le lengwe fa Lesego a gorosa Gabankitse a lemoga gore o timeditse dikgomo tse di gamiwang. Gabankitse a gakalela Lesego thata. A tsaya seteropo a mo gotlha ka sona mo go utlwisang botlhoko' [ts. 54].

le

- **'Lerato le e seng lona'**

'Kerileng a itseetsega leroborobo a leba kwa gae. Molefi le Modidi ba tshwara Mmina ba betabetana le ena foo. Mmina a goa ka lentswe le le neng le feretlha maikutlo a kutlobotlhoko a motho a le kgakala' [ts. 50].

Banelwa ba basadi ba Batswana ke diruiwa kgotsa bana ba tthaloganyo e e kwa tlase ba ba tshwanetseng go otlwa fa ba sentse. Ke ka moo, bakwalakhutshwe ba banna ba Batswana ba senolang semelo sa banelwa ba basadi ba Batswana ka teng.

7.1.2.7 Go tlhokomela lelapa ga mmogo le babogadi ga banelwa ba basadi

Go ya ka fa England (1993: 38) a di bayang ka teng, maemo a a kwa tlase a basadi a go tlhoka bokgoni, a go se nne le mekgatlho e e ba emelelang le dituelo tsa kwa tlase mo ditirong, tsotlhe tse, di utolola le go tlhotlholetsa mo go tseneletseng gore basadi ba nne batlhokomedi ba malapa. Pharologano e nngwe fela magareng ga basadi ba duelwang le ba ba sa duelweng mo

ditirong, e leng, ya gore yo mongwe o tliša dipoelo ka tlhomamo (*brings direct returns*) ka tsela ya go tliša madi fa yo mongwe a sa dire jalo. Le fa go ntse jalo, bobedi jo, bo a tshwana gonne botlhe ke bathusi mo ikonoming le mo go tšweletseng melao ya setso. Mesola ya basadi jaaka e le batlhokomedī ba malapa, ga e felele foo fela, mme e tswela pele le kwa mebarakeng kwa ba kaiwang e le bathusi, ba dira jaaka barutabana le badiredi ba ditirelo (*service workers*). Le fa go ka nna jalo, ba leboģiwa ka tsela e e kwa tlase fa go bapisiwa le banna ka ntlha ya ditlamego (*commitments*) tse ba di neilweng go tloga bogologolo tsa ka mo malapeng le tsa leiso (*hearth*). E, ke kgang e e pateleditseng Mrwebi (1996: 94) go gatelela gore ka ntlha ya fa basadi ba le bantsi, mme ba dira kwa mafelong a mangwe, kwa ntle le malapa, ba batla balekane ba ba itlamileng go refosana le bona ditiro dingwe tsa selegae, tse ba di rwesitsweng mo magetleng ke melao ya setso. O tlhomamisa gore tiro ya banna ya go godisa bana ka fa lelapeng e botlhokwa fela go tshwana le ya basadi. O bua gore basadi ga ba belaele go dira ditiro tsa selegae ba le bangwe, fela banna ba tshwanetse go lemoga gore ke boikarabelo jwa bona ga mmogo le jwa basadi. Goosen (1993: 51) ena o tlišosa fa phaposiboapeelo e golagane le boemo jwa selegae gantsi. Le fa ka dinako dingwe go sa nna jalo, fela e amana le boemo ba batho ba basadi. Dikologano tsa dipuopuo di tšhamilwe go diragadiwa go sotla ka basadi, bogolosegolo, mo kgolaganong e e leng teng magareng ga basadi le phaposiboapeelo. Ditlhatso (*insults*) tse di ntseng jaana ka ga basadi, di tšhamiwa jalo mo go totobetseng go netefatsa kgotsa go leka ka natla gore basadi ba se ke ba latlhegelwa ke diponagalo tse ba itsiweng ka tsona tsa setso tse di ba lopang go nna badiredi ba malapa, dibopiwa tsa boiketlo tsa ka fa malapeng a tsona, baphepafatsi ba ba belegang, ba ba tlotlang, ba ba direlang le go itumedisa baeledipele ba bona. Kgang e, e netefatsa mo go tšalang seatla gore lefelo la mosadi ke phaposiboapeelo. Mosadi o tšhwanelwa ke phaposiboapeelo, a ithwele gape a sa rwala ditlhako.

Go tla ntshiwa dinopolo di le pedi fela mo dikgankhutshweng tse: 'Mafaratlhatlha a botshelo' le 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane go netefatsa ntlha e.

- **'Mafaratlhatlha a botshelo'**

'O ne a ntsha dipitsa mo letloleng lengwe mo ntlong ya boapelo, maikaelelo e le go apaya ka tsona. A di baya mo setofong. Nngwe e ne e le ya khabetšhe, nngwe e le ya nama mme nngwe e le ya reise' [ts. 6].

le

- **'Sego sa metsi'**

'Heela, Naomi! A o tla mpotsa gore ga o ise o tshole? Fa ga me fa, fa le kolomela fela go tlhatswiwa dijana tsa gore go feditswe go jewa. Mmatsalaagwe a bua a okometse mo phaposing ya boapelo' [ts. 57].

Mokwalakhutshwe fa, o senola basadi ba Batswana gore ga ba nyalelwe banna fela, mme ba nyalelwa le balosika. Ke ka ntlha e ba tshwanetseng go nna le bona, ba ba tlhokomele ka go ba apeela le go ba direla dilo tsotlhe tsa selegae, le fa e le gore bona ga ba itumelele ditiro tsotlhe tse ba ba direlang tsona.

7.1.3 Tshosobanyo

Go ya ka dinopolo tse di tlhophilweng go tswa mo dikgankhutshweng tse: 'Mafaratlhatlha a botshelo', 'Sego sa metsi', 'Khutsana', 'MmaModiegi', 'Seteropo ke sa gago', 'O nkutlwe' le 'Lerato le e seng lona', go itemogetswe

ka fa bakwalakhutshwe ba senolang baanelwa ba basadi ka teng mo dikgankhutshweng tsa bona. Le fa ba kwala ka ga ditiragalo tse di amanang le basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima, fela ba sa ntse ba gatelela gore ke basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika. Se, se bontsha o ka re botshelo ba batho ba basadi bona ga bo fetoge le fa motlha le mabaka tsona di fetoga. Kgang e, e tiisetsa gore basadi ba tshwanetse go nna ka fa tlase ga taelo le boeteledipele jwa banna mo mererong yotlhe ya botshelo. Tshenolo e e ntseng jaana ya semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana, e tlhola mathata a a rileng, mme a golagane le botshelo ba mannete ba basadi. Le fa segologolo se tlhalosa basadi ka mokgwa wa kgatelelo le tlhophololo, fela go letetswe gore ka gone botshelo bo fetoga, le tlhaloso ya baanelwa ba basadi le yona e tla tshwanela ke go fetoga. Go ya go tlhokomelwa ka fa semelo sa baanelwa ba basadi ba Batswana se tlhalosiwang ka teng ke bakwalakhutshwe ba Setswana ba segompieno.

7.1.4 Paka ya bolebatshadi jwa Bophirima

Fa ba bua ka ga bolebatshadi jwa Bophirima, Dlamini (1995: 55) le Masuku (1997: 16) ba re ke mokgatlho wa sepolitiki o o ikaeletseng go tswelletsisa pele maikaelelo a Mokgatlho wa Kgololosego wa Basadi o o simolotseng ka ngwaga wa 1960. Fa a tswetsa pele kang e, Masuku (ibid) a re bolebatshadi jwa Bophirima bo ikemisetsa go gatelela setso, go tlisa tekatekano magareng ga banna le basadi ga mmogo le go fedisa kgatelelo le tlhaolele e e leng teng mo setšhabeng se se fetogang. Ke ka moo Phillips (1987: 68) a reng:

Feminism is a movement to end sexist oppression directs out attention to systems of domination and interrelatedness of sex, race and class oppression. Therefore it compels us to centralize the experiences and the social predicaments of women who bear the

brunt of sexist oppression as a way to understand the collective social status of women.

Maikaelelo a mokgatlo wa basadi wa bolebatshadi jwa Bophirima ke gore ga o a lebagana le setšhaba se se rileng, fela o ama basadi botlhe. Se, ga se reye gore basadi ba ya go tlhokomelwa thata go gaisa banna. Setšhaba sotlhe se tshwanetse go fetoga ka tlhomamo go gwetlha maikaelelo otlhe a setso se nang le ona magareng ga banna le basadi. Ashworth (1995: 1) o itsalanya le tlhagiso ya ga Phillips fa a re:

It is a way of life which is characterized by understanding, friendship, love, communication and solidarity amongst women.

Go gatelelwa tirisanommogo magareng ga basadi go rarabolola mathata a ba kopanang le ona mo botshelong jwa bona. Fa basadi ba ka nna seoposengwe, ba neelana ka maele le dikakanyo, ba ka kgona go gatelela melao ya setso e e ba tshedisang bokete ka fa malapeng a bona.

Fa a tswela pele, Achifusi (1987: 40) a re tekatekano e go buiwang ka ga yona ga e a tshwanela go nna ka fa malapeng fela, mme le mo mafelong a mangwe a go tshwana le mo ditheong tsa dithuto, mo ditirong, mo dipolitiking, mo mafelong a boiketlo le mo go a mangwe go sa kgathalesege gore motho ke mokae kgotsa ke mosadi kana monna, e tshwanetse go nna teng. Ashworth (1995: 2) o tlatsa ka gore bo ke bothata jo basadi ba tshwaraganeng le jona jwa go atlega mo tekatekanong, maemong le mo kgololosegong ya go itlhophela ka fa ba ratang go tshela ka teng ka fa gae le kwa ntle. Basadi ba batla botshelo jo bo monate go gaisa ba segologolo. Ba lapisitswe ke go laolwa, go tseelwa kwa tlase le go tlhalosiwa ka mokgwa o o seng ona. Ba eletsa e kete ba ka tshwana le banna mo ditirong, mo dituelong,

mo ditšhonong le mo ditshwanelong tsotlhe tsa botho kwa ntle ga tlhophololo le tlhaolele epe. Lovenduski le Randall (1993: 2) ba di bona jaana:

Feminism is all ideologies, activities and policies whose goal it is to remove discrimination against women and to break down male domination of society.

Go batliwa fa setso se ka gatelelwa gore batho ba basadi ba tshele ka kgololosego. Hill-Collins (1990: 38) a re go itlama ga basadi go tswela pele mo mokgapheng wa bona wa go fedisa tlhaolele le tlhophololo, ke maikarabelo a magolo. Ke ka ntlha e Ryan le van Zyl (1992: 84) ba golaganyang bolebatshadi jwa Bophirima le diphetogo tse di rileng mo botshelong jwa setšhaba ka kakaretso ka gore ba re '*...it is a movement for the transformation of the whole society*'. Se, ke sona se se tiisang basadi gore ba tshwanetse go leba botshelo ka leitlho le lešwa, e seng, ka mokgwa ole wa bolebatshadi jwa Seaforika. Belsey le Moore (1989: 13) ba ema bolebatshadi jwa Bophirima nokeng ka gore bona ba re ke kgaratlho ya basadi boemong jwa basadi ba bangwe. Kgang e, e tlhotlheletsa go nna seoposengwe ga basadi gore ba kgone go ithulanya le sengwe le sengwe se se ka nnang teng mo tseleng ya bona ya go lwela ditshwanelo tsa basadi. Lovenduski le Randall (1993: 14) ba oketsa ka gore semphato magareng ga bomme e ne ya nna kang ya botlhokwa mo go bona go leka go fedisa tlhophololo le tlhaolele. Basadi ba lwela ditshwanelo tsa bona tse ba di amogilweng ke banna. Dipharologantsho tsa botlhokwa tse di tla sekasekiwang tse di lebaneng le baanelwa ba basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima ke:

- go fedisa kgatelelo ya baanelwa ba basadi;
- go batla tekatekano magareng ga banna le basadi mo mafelong otlhe a botshelo;
- go tlosa tlhophololo le tlhaolele ya baanelwa ba basadi; le

- go fetola setšhaba sotlhe.

Go ya go lekodisiwa bolebatshadi jwa Bophirima mo dikgankhutshweng tsa Setswana tse di tlhokometseng tshenolo ya baanelwa ba basadi. Dikgankhutshwe tseo ke 'MmaModiegi' le 'Tlogela ngwanake', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane, 'Seteropo ke sa gago', *O Foo ke Fano* (1985), ya ga Shole, 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane, 'O nkutlwe' le 'Bodiba jo bo jeleng ngwana 'a mmaago...'', *Mmualebe* (1982). Go ka se fiwe dikao tsotlhe, mme go tla newa di le mmalwanyana fela.

7.1.4.1 Go fedisa kgatelelo ya baanelwa ba basadi

Modupe-Kolawole (1997: 6) a re basadi ba Masenekale ke ba bangwe ba ba leng matlhagatlhaga mo go ipueleleng le mo go ipopeng seoposengwe go nna kgatlhanong le dithata tsotlhe tse di gatelelang basadi. Dingwaga di le somaamabedi tse di fetileng, Ditšhabakopano (*United Nations*) e ne ya rulaganya melokoloko ya dikhonferense e e itebagantseng le maemo a basadi. Khonferense ya Boditšhabakopano ya Lefatshe (*United Nation World Conference*) ya Basadi e e neng e tshwerwe ka ngwaga wa 1995, Lwetse, kwa Beijing, e ne e le tšhono ya basadi go tswa mo mafelong a farologaneng a lefatshe go tla go loga maano a go bona gore ba ka nna kgatlhanong jang le kgatelelo le dikgoreletsi di le dintsi tse di ba paledisang go nna le maatla mo mafelong a botshelo. Kagiso, tekatekano le tswelopele e ne e le merero e megolo, e meraro ya Khonferense e. Baemedi (*delegates*) go tswa kwa dinageng di le 180 ba ne ba dirisa tšhono eno go beela thoko dipharologano tse ba nang le tsona, mme ba baya megopolo ya bona mo mabakeng a tiriso kgotsa a a kgonagalang (*practical matters*), mo basadi ba ka nnang le seabe se segolo sa go lekalekana le sa banna mo tswelopeleng, mo dipolitiking, gape le mo go tseyeng ditshwetso go ka tlhokomelwang ka teng. Basadi ba ba Khonferense, ba ne gape ba tsaya tšhono e, go itebaganya

le mekgwa e ba ka dirisanang le boditšhabatšhaba ka yona go atlega mo kagisong ya lefatshe (Beijing, 1995: iii-iv, Beijing Conference 1995: 2).

Karolwana e, e tla sekasekiwa mo kgankhutshweng ya 'Seteropo ke sa gago', *O Foo ke Fano* (1985), ya ga Shole le 'O nkutlwe', *Mmualebe* (1982), ya ga Malope.

- **'Seteropo ke sa gago'**

'Nna mme dipuo tsa gago di setse di ntlapetse. O nne o ntse o itse gore ke sala ke le nosi mo gae, mme di nketefalela tota fa ke di akanya ke le nosi jalo. Le gone nne ke molwetse fa le mpona ke riana. Ke batla go nna ka mowa o o phuthologileng, ke tle ke itheetse ditlhabi tsa mmele botoka' [ts. 80].

le

- **'O nkutlwe'**

'Kedisaletse le ena a ema ka 'oto le le lengwe, a re lefoko ke la gagwe a le esi, e seng ka thoto ya ntlo ya gagwe! Monnamogolo a itshireletsa ka le lereng booraMatlapeng ba ntsheditse Kedisaletse magadi: Kedisaletse a re lenyalo le dirile boobedi bongwe' [ts. 52].

Shole le Malope ke bakwalakhutshwe ba ba dirisang baanelwa ba basadi ba ba itidimaletseng. Botsalano le banna ga mmogo le babogadi bo dira gore go nne le dintwa le dikgogakgogano magareng ga bona. Baanelwa ba ba basadi, ba feletsa ba ipuelela ka ntlha ya fa ba sa tlhole ba batla go gatelelwa go tshwana

le pele. Ba simolola go lemoga ditshwanelo tsa bona gore ba tshwanetse go ikemela ka bobona mo mafelong otlhe a botshelo.

Bakwalakhutshwe ba, ba tlhalosa baanelwa ba ba basadi jaaka batho ba bolebatshadi jwa Bophirima ka ntlha ya gore ba batla go tshela ka kgololosego.

7.1.4.2 Go batla tekatekano magareng ga banna le basadi mo mafelong otlhe a botshelo

Fa a bua ka tekatekano, Modupe-Kolawole (1997: 13) a re basadi ba batla magae fa mongwe le mongwe a ka nnang le phaposi ya gagwe, e e nang le mabotana a masesane thata go letlelela mmuisano. Se se tlhagisiwang ke Modupe-Kolawole fa, ke gore motho mongwe le mongwe o tshwanetse go nna le tšhono ya go ntsha se se mo mafatlheng a gagwe a sa kgoreletse ke sepe. Ferrante (1975: 8) o tswela pele ka gore kwa Metlhagare (*Middle Ages*), basadi ke bona ba ba leng matlhagatlhaga mo mafelong otlhe a setšhaba. Go na le basadi ba le bantsi ba ba tlhophilweng go dira jaaka batsamaisi ba mmuso (*regents*) boemong jwa banna kgotsa barwa ba bona, basadi ba ba eteletseng pele phemelo ya metsesetoropo ya bona, basadi ba ba kopanelang fa sephiring ka mabaka a a seng mo molaong ka ntlha ya maatla a ba leng kgatlhanong le ona a batlhatlhami ba ba tshwanetseng kgotsa basadi ba ba tsereanyang magareng ga mekgatlho e e lwantshanang.

Dikgankhutshwe tse di golaganeng le ntlha e ke 'Tlogela ngwanake', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane le 'Bodiba jo bo jeleng ngwana 'a mmaago'... le 'O nkutlwe', *Mmualebe* (1982), ya ga Malope. Go tla ntshiwa sekao se le sengwe mo go nngwe le nngwe ya tsona.

- **'Tlogela ngwanake'**

'Tlogela ngwanake! O ne o mo teketa mo gare ga batho. A o gopola gore o ne a itumela? Mapula a bua a mo kgoromeletsa mo lebating' [ts. 21].

le

- **'Bodiba jo bo jeleng ngwana 'a mmaago...'**

'Ke rile ke dirisitswe ke poifo, e seng lorato... Fa o sa tshwenyega re ka nna ra tswela pele re ngotlile mokgwasa' [ts. 8].

le

- **'O nkutlwe'**

'Kedisaletse le ena a ema ka 'oto le le lengwe, a re lefoko ke la gagwe a le esi, e seng ka thoto ya ntlo ya gagwe! Monnamogolo a itshireletsa ka le lereng booraMatlapeng ba ntsheditse Kedisaletse magadi; Kedisaletse are lenyalo le dirile boobedi bongwe' [ts.52].

Go ya ka bolebatshadi jwa Seaforika, banna ke bona ba tshwanetseng go nna kwa godimo ga basadi ka maemo. Ke bona ba go itsegeng gore ba tshwanetse go otlala basadi fa ba sentse kgotsa go ba kopa gore e nne dinyatsi tsa bona. Mo kgankhutshweng ya ntlha, moanelwa wa mosadi le morwaagwe ba otlala moanelwa wa monna, e leng, kang e e kgatlhanong le bolebatshadi jwa Seaforika. Mo kgankhutshweng ya bobedi le ya boraro, baanelwa ba basadi

ba kopa banna go nna dinyatsi tsa bona. Mofuta o o ntseng jaana wa dikgang, ga o a letlelelwa, e bile ga o tsamaelane le setso sa Batswana. Mokwalakhutshwe wa dikgankhutshwe tse pedi tse, e leng, Malope, o gatelela tekatekano magareng ga banna le basadi. Ka mafoko a mangwe, se banna ba se dirang, baanelwa ba basadi le bona ba tshwanetse go se dira go ya ka fa Molaotlomo o tshalosang ka teng gore go tshwanetse ga nna le tekatekano ya botlhe mo mafelong otlhe a botshelo gonne batho ba a lekana.

7.1.4.3 Go tlosa tlhophololo le tlhaolele ya baanelwa ba basadi

Ryan (1988: 21) o dumela gore '*l'écriture féminine*' ke polelo e e mabapi le puo e ntšhwa; ga e a ikemisetsa go nna tharabololo ya kgatelelo ya basadi, fela ke mokgwa o basadi ba ka gwetlhang diboego tse di leng teng tsa puo tse di ba phekeetsang, di ba gatelelang, gape tse di kopanang le batho ba banna. Modupe-Kolawole (1997: 30) o tswelletsa kakanyo e pele ka gore basadi ba Seaforika ba duma setšhaba se mo go sona ba ka kgonang go diragatsa metswedi ya bona ya ka fa gare (*innate resourcefulness*), go nna kgalthanong le tshwaro e e sa siamang (*fetter*) ya setso ga mmogo le sengwe le sengwe mo dikopanong se se ka ba emang fa pele go tswelletsa maikaelelo a bona. Basadi ba, ba ikaelela go pateletsa banna go dumalana le bona gore ba itse fa ba le bona ba na le kumo kgotsa ba le mosola (*productive*) ka fa malapeng le kwa ntle ga malapa ka ntlha ya maatla a kokotlelo (*resilience*) le phisegelo e e tshelang tota mo mafelong a ikonomi. Se, ke sesupo sa go bontsha gore basadi ba na le kgalthego mo go ageng sešwa lefatshe ka bophara ka go tlhatlosa ka fa go nepagetseng mesola ya bona, le fa ba itsaya ba tshwanetse thata go gaisa banna mo mererong mengwe ya botshelo.

Ntlha e, e tla bontshiwa mo kgankhutshweng ya 'MmaModiegi', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane le 'Khutsana', *Mpolelele dilo* (1972), ya Magoleng le Ntsime.

- **'MmaModiegi'**

'Moratiwa itse gore ga gona mosetsana yo o batlang ngwana wa dikgora. Mosetsana mongwe le mongwe o batla ngwana wa gagwe a nna le rraagwe. Jaanong le nna ke batla ngwanake a nne le rraagwe, ena yo o leng fa thoko ga me yo' [ts. 34].

le

- **'Khutsana'**

'Ka letsatsi lengwe, fa ba ntse ba itisitse mo ntlwaneng Lesego a bona Ketshepamang a mo kgomarela a mo atla. Lesego a sala a tserwe ke kgakge a sa itse gore a ka dira eng. A utlwa Ketshepamang a re, Lesego ke a go rata, mme ke batla go go dira mohumagadi wa motse wa Segakwana. Lesego a re, 'A ruri Ketshepamang o ka rata lesele, lekgalagadi le o sa itseng ga lona. Ketshepamang o mo solofetsa lerato la boammaaruri mme gape a mo itsise gore le batsadi gagwe le bona ba ka se gane fa a mo nyala gonne ene Lesego e le ngwana yo o nang le botho le maitseo e bile a le senatla mo tirong' [ts. 57].

Sikwane le Ntsime mo dinopolong tse, ba rata go tlosa tlhophololo le tlhaolele magareng ga batho. Ba gatelela gore fa lekau le lekgarebe ba ratana, batsadi ga ba a tshwanela go nna kगतlhanong le lerato le, gape ga go tlhokagale go tlhokomela gore boobabedi ba tswa kwa malapeng a a ntseng jang. Bobedi jo, bo ya go ikagela lelapa la bona le go ikgobokanyetsa khumo

ya bona go na le go tlhola ba lebeletse gore mang o tlhaga kwa lelapeng la bahumanegi kgotsa la bahumi gonne batho ga ba lekane e se meno.

Se se molemo se se tlhagisiwang fa ke bakwalakhutshwe ke gore mo mererong ya lerato ga go a tshwanela go nna le tlhophololo le tlhaolele. Banyalani ba tshwanetse go itshimololela botshelo jwa bona jo bošwa, e seng gore lerato la bona le kgorelediwe ke go nna mohumi kgotsa mohumanegi ga mongwe wa bona gonne dikgopolo tse pedi tse, ga di kaye sepe fa leratong.

7.1.4.4 Go fetola setšhaba sotlhe

Modupe-Kolawole (1997: 22) o tlhalosa ka fa basadi ba Seaforika ba neng ba ipopa seoposengwe ka teng go tloga fa pakeng ya ntlha ya bokoloni (*pre-colonial period*) kgotsa paka ya dikoloni ya Maesemane pele e nna *U. S.* go lwela ditshwanelo tsa bona ga mmogo le tsa setšhaba sotlhe. Basadi ba Seaforika go ya ka fa Modupe-Kolawole a tlhalosang ka teng, ba batla tirisanommogo go akaretsa lotso le bomorafe. Ogundipe-Leslie (1994: 64) a re go nna kगतलhanong ga basadi ba Seaforika go ikamanya le mokgatlho o o lekang go fetola setšhaba sotlhe ke ka ntlha ya matshosetsi a a atlegileng a banna ba Seaforika mabapi le kgang ya Kgololosego ya Basadi. Kgobotletso ya basadi ka banna, boganka jwa bona le go naya basadi maina a a sa ba tshwanelang, ke gona go tlholang go nna boikobo ga basadi le fa go sa tshwanelang teng le go naya bolebatshadi jwa Bophirima leina le le sa dumeleseeng. Le fa go ka nna jalo, bolebatshadi jwa Bophirima ke jwa batho botlhe go sa kgathalesege gore motho ke monna kana mosadi, gape go batlega gore banna botlhe e nne bontlhabongwe jwa bolebatshadi jwa Bophirima jo bo tsweletseng pele, mme bo itlamile go kopanya le go fetola setšhaba sotlhe. Go na le tlhokego e kgolo go golola setšhaba sotlhe go se tlosa mo maemong a e seng a botho. Se, se kaya gore merero yotlhe ya setšhaba e tshwanela ke go fetolwa gonne banna ga se manaba, fela bonaba

ke go nna ka fa tlase ga taolo le boeteledipele jwa bona ga mmogo le kgatelelo ya basadi.

Fa go sekasekiwa ntlha e, go tla tlhokomelwa kgankhutshwe ya 'Tlogela ngwanake', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Sikwane, 'Seteropo ke sa gago', *O Foo ke Fano* (1985), ya ga Shole le 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), ya ga Chikane.

- **'Tlogela ngwanake'**

'Mapula a tsaya lesa a opa Morutle mo tlhogong. Morutle a re o ya kwa kamoreng, Mapula a mo latela. Seretse a tla ka mfeng wa peke. O mpolaela ngwana, tlogela ngwanake. Mapula a mo rutha ka lesa mo tlhogong' [ts. 21].

le

- **'Seteropo ke sa gago'**

'Ga a ka a mo senyetsa nako fa a goroga. E rile ena a re ke a dumedisa, mmaago a bo a setse a mo tlasela: e le sa ntlha a dira jalo fa e sale ba nyalana. Senatla, a o batla ke boela kwa tirong? Ke go re o tswelletse fela o mphetotse letlakala. O tla nthaisa go fitlha leng?' [ts. 85].

le

- **'Sego sa metsi'**

'Ke leo ngwanaka, ke ne ke sa gane. Molato fela ke gore ga ke ise ke tlwaele gore ke ga me mme e bile ga ke sa le ngwetsi jaaka ke nnile dingwaga di le somenne tse di fetileng kwa ga kokoago. Ga ke dumele gore a ke nna yo o phuthulogileng jaana, yo o fa ntlong ya gagwe' [ts. 49].

Bolebatshadi jwa Bophirima bo golagane le baanelwa ba basadi ba ba fetogang le mabaka. Mofuta o wa basadi, o batla diphetogo gotlhelele. Baanelwa ba basadi ga ba sa batla go nna ka fa tlase ga taolo le boeteledipele jwa banna, mme ba rata go ikemela ka bobona.

7.1.4.5 Tshosobanyo

Bakwalakhutshwe ba ba Setswana, ga ba a tlhokomela ditshwanelo tsotlhe tsa basadi tse di tlhagisiwang ke Molaotlomo. Tse di buiwang ke bakwalakhutshwe ba Setswana mo dikgankhutshweng tsa bona, ga di tsamaelane le tsa bolebatshadi jwa Bophirima. Ga go na tekatekano magareng ga banna le basadi ka gone fa bakwalakhutshwe ba senola baanelwa ba basadi go sa ntse go na le mathata. Mathata a, go ya ka Molaotlomo, a ka rarabololwa fa go ka tlhokomelwa baanelwa ba basadi ba paka ya magareng. Mathata a go nna jaana, a ka rarabololwa fa go ka sekasekiwa paka ya magareng.

7.1.5 Paka ya magareng

Fa go buiwa ka paka ya magareng go tewa paka e e leng magareng ga paka ya bolebatshadi jwa Seaforika le paka ya bolebatshadi jwa Bophirima. Ke paka e basadi ba simololang go lemoga fa ba na le ditshwanelo tse di jaaka

tša banna le gore ke nako ya go gwetlha melao ya setso le go nna le kgotlelelo ya go batla go bopa sešwa melao e e leng teng, go akarediwa melao ya boagisanyi (*common laws*) le ya tlwaelo ya setšhaba. Melao e, ke yona e tlotlheletsang le go gatelela go tlhoka maemo ga basadi mo mererong ya ikonomi. Go ya ka fa Nzomo (1995: 132) a di bonang ka teng, a re basadi ba Seaforika, go sa kgathalesege gore ke ba losika lofe kgotsa ke ba morafe ofe, ga ba batle pateletso e e kalo mabapi le maemo a a kwa tlase a bona le tlhokego ya go lemoga tšhono e e beilweng ke puso ya botlhe ka kakaretso go fetola maemo a bona. Mabaka le ditopo tse di tlhagisiwang ke puso ya botlhe e e leng mo maamong a go tlhagisiwa magareng ga basadi ba kwa Kenya, go naya dikao di sekae, e akaretsa: gore go amogelwa ga botlhe le dikakanyo tša puso ya botlhe go tshwanetse ga nna teng ka tiriso, bogolosegolo, fa go buiwang ka tekatekano magareng ga banna le basadi le gore basadi ba lekalekane le go nna batho ba ba nang le seabe go tshwana le banna mo go tseyeng ditshwetso. Karolokgolo ke go nna segotlwana (*lobby*), go nna seoposengwe, go batla mekgwa e e nepagetseng ya ditlhopho le go tlhophiwa ga basadi ka bontsi ba ba amegang thata fa go tliwa mo go tša bong mo mererong ya go tsaya ditshwetso le ya go dira mo mekgatlho yotlhe. Sengwe gape ke gore melao le ditiriso tša tlhophololo, tlhaolele le kgatelelo di tshwanetse go fetolwa ka gone di kgoreletsa basadi go nna le ditshwanelo tša bona tse di itsiweng, mme di ama matshelo a malapa a bona gore dithoto ke tša ga mang, dikarolo dingwe le maemo a bothapiwa le mekgwa yotlhe ya go gotlhomediwa ga basadi. Njoku (1980: 45) o tshegetsatsa kgang e fa a re, morago ga moferefere wa basadi ka ngwaga wa 1929 kwa Nigeria, le tlhotlhomiso e e tseneletseng ya mmuso wa selegae wa kwa Engelane mabapi le se se tlhodileng moferefere, batsamaisi ba kwa koloni ba ile ba tsaya tshwetso ya go fetola ditiro tša basadi. Go ile ga nna le diphetogo di le dintsi mo dikgotleng tša semorafe, tse jaanong di bidiwang dikgotla tse di tlwaelegileng, di ne tša letlelelwa go sekaseka melao le go tlhomamisa kamogelesego ya yona go ya ka melao ya semorafe, ditlwaelo le dingwao tša semorafe.

Fa go sekasekiwa paka e ya magareng, go tla elwa tlhoko dintlha tse di tshwanang ka fa bolebatshading jwa Seaforika le ka fa bolebatshading jwa Bophirima. Bakwalakhutshwe ba paka e, fa ba kwala dikgankhutshwe tsa bona, ba tlhakatlhakanya bolebatshadi jwa Seaforika le bolebatshadi jwa Bophirima mo kgankhutshweng e le nngwe. Dintlha tse di yang go tsewa tsia fa go tlhalosiwa paka ya magareng ke:

- kgololosego ya baanelwa ba basadi;
- kgololosego ya setšhaba;
- tumalano ka ga lenyalo; le
- tirisanommo go rarabolola mathata a a golaganeng le setšhaba sotlhe.

Go lemogilwe gore Malope ke mongwe wa bakwalakhutshwe ba Setswana ba ba tlhakatlhakanyang bolebatshadi jwa Seaforika le bolebatshadi jwa Bophirima. Ka jalo, go tla newa sekao se le sengwe sa bolebatshadi jwa Seaforika le se le sengwe sa bolebatshadi jwa Bophirima mo ntlheng nngwe le nngwe go tswa mo go *Mmualebe* (1985), ya ga Malope.

7.1.5.1 Kgololosego ya baanelwa ba basadi

Winnie Mandela, fa a nopolwa ke Goosen (1993: 57) a re, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika mo Aforika Borwa ba ne simolola go tlhagisa dipharologano tse di leng teng magareng ga bona le basadi bolebatshadi jwa Bophirima le kgolo ya go gana go akanya ka go tshwana go tswa mo ditsong tse di farologaneng tse di ba kopanyang le tse di fetileng. O gatelela gore, fa go lebelelwa kgaratlho mo Aforika Borwa, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ke bona ba kgaratlhileng thata go gaisa, e seng fela ka fa ntlheng ya sepolitiki. Basadi ba ne ba tshwanela ke go lwantsa phekeetso ya banna ka tsela e e raraaneng. Sekao se le sengwe ke sa thulano ya setso fa basadi ba neng ba tshwanetse go tswelela jaaka babakapuso (*politicians*) kgatlhanong

le maitshetlego a setso a a reng lefelo la basadi ke phaposiboapelo. Bo, ke boammaaruri gore ditso di le dintsi di tshwere bothata mabapi le ntlha e, fela fa e le go ya ka molao wa setso wa mo Aforika Borwa, basadi ke babotlana ba ba sa fetogeng. Ka jalo, gore basadi ba tswele pele jaaka batho ba ba ikemetseng ka bobona, ga go bonolo jalo (Winnie Mandela, 1985: 83-84). Njoku (1980: 32) o bua gore fa motho a tsena ka fa mmarakeng, selo se le sengwe se se mo tsibosang fa a leba, ke palo ya basadi ba ba rekang le ba ba rekisang. A re ga se fela gore ba feta banna ka palo, gape ba itepatepanya le banna mo mererong yotlhe ya thekiso ya dithoto, bogolosegolo, mo dikungong tse di jewang. Ba ba nnang kwa magaeng, ba reka dikungo go tswa mo mebarakeng ya selegae e e rekisang ka dinako tse di rileng, mme ba ya go rekisa dithoto tseo mo mebarakeng ya ka metlha ya selegae. Kgang e, e netefatsa gore basadi ba Seaforika ba na le ditshwanelo tsa go tshwana le tsa banna jaaka: go nna le polasa, go nna le masimo kgotsa go lema masimo a banna ba bona ga mmogo le ditshwanelo tse di feleletseng tsa go reka kgotsa go rekisa ka fa mebarakeng, tsotlhe tse, di ka diragala ka tumelelo ya banna ba bona.

Karolo e, e tla lebelelwa go tswa mo kgankhutshweng ya 'O nkutlwe', *Mmualebe* (1982), ya ga Malope. Mo kgankhutshweng e, mokwalakhutshwe o tlhakatlhakanya bolebatshadi jwa Seaforika le bolebatshadi jwa Bophirima. Fa go buisiwa kgankhutshwe e, go itemogelwa gore go na le ditiragalo tsa bolebatshadi jwa Seaforika le tsa bolebatshadi jwa Bophirima. Basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika le ba bolebatshadi jwa Bophirima, botlhe ba batla kgololosego. Kgololosego e, e a farologana gonne basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba re le fa ba batla go gololosega, fela ga ba kgalhanong le banna gonne ke ditlhogo le batlamelamalapa a bona. Go ya ka basadi ba, go na le ditiro tse dingwe tsa selegae tse bona ba ka se di kgoneng, mme di batla batho ba banna. Ka fa letlhakoreng le lengwe, bolebatshadi jwa Bophirima, bona bo golagane le basadi ba ba batlang kgololosego gotlhelele. Ga ba sa batla go ipona ba gateletswe ke setso. Ba farologana le basadi ba bolebatshadi jwa

Seaforika ka gonne bona ba re ga ba sa batla go nna mo taolong le boeteledipele jwa banna. Ba re sengwe le sengwe se banna ba kgonang go se dira, le bona se ka se ba tlhole. Ka mafoko a mangwe, ba batla tekatekano magareng ga bona le banna. Ba ngangisanela bonna le banna. Fa a netefatsa kgang e, Malope a re:

'Kokoano ya la Matlhatso ya folotsa gonne Kedisaletse a ne a kopa gore a newe sebaka sa go rapela le go ikakanya. Mosadi yo, o a reng jaanong, ntswa a bona go rotoga ya matlakadibe? Nnyaya, a wa ka mangole motho wa mosadi a lopa sebaka. Ba mo utlwa. Ba di kaletsa go tla ba bua ka tsona motsi wa dikapolo tsa bana-nako ya dikgwedi tse tharo' [ts. 47-48].

Fa go ka tlhokomelwa Kedisaletse, o dumalana le dikgang tsa bolebatshadi jwa Bophirima. Tse a di buang mo nopolong e, di amana le tsa bolebatshadi jwa Bophirima gonne o lwela ditshwanelo tsa basadi gore di tshwane le tsa banna. O amogela bolebatshadi jwa Bophirima ka diatla tsoopedi ka gore o rata fa batho ba basadi ba ka nna le ditshwanelo tsa botho. Malope o tswetsa pele kgang e ka go re:

'Rra, dira jalo. Dira fela se o bonang se re siametse. Mosadi fa e le mosadi tota o bua jalo le monna gonne monna ke thebe' [ts. 53].

Moanelwa wa mosadi, e bong, Kedisaletse o beelathoko ditshwanelo tsa gagwe mo go Pekwa. Moanelwa yo wa mosadi, o tlhalosa gore go na le ditiro tse dingwe tse di tshwanetseng go diriwa ke banna le tse di tshwanetse go diriwa ke basadi. Le fa ditiragalo dingwe di diriwa ke batho ba banna, ena o ipona a gololosegile gonne ga a amege ka gope, fela ga a bone gore ka go

dira jalo ditshwanelo tsa gagwe di a gatakiwa. Go a itshupa gore le fa basadi ba amogela kgololosego ya bolebatshadi jwa Bophirima, fela ba sa ntse ba amogela gape le kgololosego ya bolebatshadi jwa Seaforika.

7.1.5.2 Kgololosego ya setšhaba

Njoku (1980: 7) o dumela gore basadi ga batle go ikgolola ba le bosì fela, mme ba eletsà fa le setšhaba sotlhe se ka gololosega. O gatelela kgang e ka gore dipelo (*profits*) tse basadi ba di amogelang morago ga letsatsi la thekiso kwa mebarakeng, di arolwa magareng ga banna le barwa ba bona. Go tswela pele, go tlhalosiwa gore basadi, mo nakong ya dingwaga di le somaamabedi tse di fetileng, ba rotloeditse bana ba bona ba basetsana go tsena sekolo go bona thuto e e nepagetseng. Ka dinako tsotlhe, ke bommaabo ba e leng batsereanyi magareng ga merero ya setso ya kgatelelo e e tlholwang ke banna mabapi le go rutiwa ga basadi le ditšhono tse di buletsweng basadi, tse basadi ba, ba batlang fa bana ba bona ba basetsana ba ka di tsaya tsia go ya ka fa ba ka kgonang ka teng. Marchand le Parpart (1995: 132) le bona ga ba ganane le kakanyo e gonne ba re basadi go gaisa mekgatlho e mengwe e e nang le kgatlhego, ba tswile ka makatlanamane go kopa gore dilelo tsa bona di sekegelwe tsebe le gore dikgatlhego tsa bona tse di ikaegileng ka bong, le tsona di akarediwe mo tswetsopeleng ya puso e ntšhwa ya botlhe. Basadi ba ba matlhagatlhaga ba, ga mmogo le baithuti ba ne ba tshwarane ka maatla go bopa matsholo a a tiileng a sepolitiki, le go lemosa basadi ba bangwe (le banna) ka dintlha tsa go tshwana le tshwaragano magareng ga tekatekano ya bong, puso ya botlhe le tswelopele. Ka mafoko a mangwe, kgaratlho kgatlhanong le boikokobetso jo bo sa tlhokagaleng, bo golaganngwa le kgatelelo e e lebaganeng le bosetšhaba, maemo a a kwa tlase le tlhaolo.

Le fa go ntse jalo, mo merafeng e le mentsi e e sa ntseng e dumela mo setsong, baanelwa ba basadi ba gatelelwa go tloga kwa bonnyaneng jwa bona go fitlha e nna bomme. Ka setso, pele mosetsana a nyadiwa, o isiwa bojale go

ya go rutiwa ka fa a tshwanetseng go tlhokomela monna ka teng. Gona kwa bojale, mosetsana o tla lemosiwa ka fa a tshwanetseng go itshokela mathata a lelapa, go didimala fa monna a bua go bontsha tlotlo ya gore ke tlhogo le motlamelalelapa. Ke fa kgatelelo e simololang teng ka gonne fa a ntse a rutiwa jaana, ga go na fa a tsenyang la gagwe lefoko, mme o amogela fela tse a di rutiwang ke basadibagolo.

Basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika le ba bolebatshadi jwa Bophirima, ga ba batle go ikgolola ba le bosu mo kgatelelong e ba leng mo go yona. Ba eletsa e kete le setšhaba se ka gololosega. Ba rata fa motho mongwe le mongwe a ka nna le tšhono ya go ithuta, go nna mo boiketlong, go tsenela dipolitiki, go bona ditiro go sa kgathalesege gore motho ke monna kgotsa mosadi kgotsa ke mokae, jalo jalo. Ba ikaelela go ipopa seoposengwe go lwantsha sengwe le sengwe se se ka ba amang maikutlo le go ba ema fa pele go atlega mo maikaelelong a bona.

Malope mo go 'O nkutlwe', *Mmualebe* (1982), o tswela pele gape ka go naya sekao se sengwe se se tiisang kgololosego ya setšhaba e e tlhalosiwang ke matlhakore a le mabedi a, e leng, la bolebatshadi jwa Seaforika le la bolebatshadi jwa Bophirima:

'Dibeke tse pedi pele ga dikapolo tsa bana, Kedisaletse a bona sebaka sa go utlwa maikutlo a ga Tholo. Jaaka bangwe ba losika, Tholo o ne sa tlhokwe kwa ga Kedisaletse. A ya ka gonne e le ba thari mmogo e seng ka mangwe maikaelelo...Motho wa batho o ne ise a ke a bolelelwe sepe ka ga go tsosa dithako tsa lelapa la ga mogoloe, ...O jafile wa ntoma tsebe pele ga letsatsi le le beilweng. Ga ke batle gore go nne le diphapang, ka tsatsi leo la dikapolo. Kgang e, ga e a tshwanela go anama' [ts. 50].

Kedisaletse o dumelela ditshwanelo tsa gagwe go gatakiwa ka go kopa thuso mo go Tholo mabapi le gore ga twe a tsose dithako tsa morwarraagwe, e bong, Mofeti Matlapeng. Ga a batle go ikgolola a le nosi, mme o batla go bona le bana ba gagwe ba gololosegile ga mmogo le ena Tholo. Ka mafoko a mangwe, go ka twe, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika le ba bolebatshadi jwa Bophirima ba na le kakanyo e le nngwe e e tshwanang, e leng, kgololosego ya setšhaba.

7.1.5.3 Tumulano ka ga lenyalo

Morago ga tiro ya motshegare otlhe kwa mebarakeng, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba boela gae go ya go apeela banna ba bona. Banna ba, ka nako e, ba ntse kwa ntle ga dintlwana tsa bona, mme ba letetse go fiwa dijo ke basadi. Le fa go ntse jalo, basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba simolola go fetoga go tswa mo diketaneng tsa setso. Tlhotlheetso ya thuto le kopano ya basadi ba boditšhaba le ba bolebatshadi jwa Seaforika, le tsona di thusitse go fetola maemo a a kwa tlase a batho ba basadi. Go na le mefuta e le mebedi ya lenyalo mo setšhabeng sa Seaforika, e leng, lenyalo la kwa kerekeng le la kwa meagong ya bokgaolakgang, le le tlamannngwang morago ga fa go se na go diriwa meletlo ya setso (Njoku, 1980: 33). Dlamini (1995: 18) ga a kgatlhanong le kgang e gonne a re basadi ba letleletswe go itlhophela lenyalo le bona ba le batlang. Lenyalo la setso le lenyalo la kwa Bophirima, otlhe a dumeletswe gore mosadi mongwe le mongwe a tlhophe le ena le mo tshwanetseng. Ga twe, le fa go ntse jalo, se ga se reye gore basadi ba gololosegile go le kalo mo ditirisong dingwe tsa setso. Ba sa ntse ba tshwanetse go fitlha maikutlo a bona fa babogadi ba ba kgopisitse. Ba a patelesega go tlotla batho babogadi ka fa ba ka kgonang ka teng. Ga twe, le fa banna ba nyetse basadi ba le bantsi, basadi ba, ba tshwanetse go amogela gore ditshwanelo tsa banna tsa setso di a ba letla go nna le basadi ba le bantsi bao. Mbiti (1975: 133) o tlhalosa gore mo botshelong jwa batho ba Seaforika, lenyalo ke kgankgolo ya letsatsi. Ke felo fa dikarolo tsotlhe tsa setšhaba di

kopanelang teng: ba ba setseng ba iketse badimong, ba ba tshelang le ba ba sa ntseng ba ya go bonwa. Tekanyo yotlhe ya dipaka e kopanela teng fa, e bile metshameko yotlhe ya hisetori e ya boelediwa, e ya ntšhwafadiwa gape le go tsosolosediwa. Go bontsha fa lenyalo, ka jalo, e le tiro e kgolo le tlhokego mo setšhabeng se se tshwaraganeng le morethetho wa botshelo fa e leng gore, mongwe le mongwe o tshwanetse go nna le seabe.

Basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika le basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima, botlhe ba dumalana ka ga lenyalo mo botshelong jwa batho ba basadi. Fa basetsana ba godile ba tshwanetse go nna le malapa a bona. Le fa basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba nyalwa ka lenyalo la setifikheiti, fela pharologano ke gore ba sa ntse ba amogela go ntshiwa ga magadi. Ba amogela kgang ya magadi gore ditshwanelo tsa basadi di tle di tlhokomelwe sentle. Malope o sa ntse a tswela pele ka go re:

'Monnamogolo Matlapeng a sa batle go utlwa sepe ka tlhagiso ya gore booraKetlamoreng le bona ba na le tokelo ya go aba thoto ya morwae ka ntlha ya Kedisaletse ... Kedisaletse le ena a ema ka `oto le le lengwe, a re lefoko ke la gagwe a le esi, e seng ka ga thoto ya ntlo ya gagwe! Monnamogolo a itshwareletsa ka le le reng booraMatlapeng ba ntsheditse Kedisaletse magadi. Kedisaletse a re lenyalo le dirile bobedi bongwe' [ts. 52].

Kedisaletse o amogela gore thoto ya monna wa gagwe ke karolo ya ditseka tsa gagwe. Ga go na motho yo mongwe yo o ka tlhagang kwa ntle fela, mme a tla go mmolelela gore a dire eng ka thoto ya bona gonne ena le Mofeti ba tsene mo lenyalong la segompiano la go kgobokanya thoto mmogo. Setseka sa monna ke sa mosadi fa sa mosadi le sona e le sa monna. Ka go rialo, ga go

a tshwanela go nna le motsenela yo o tla sunyasunyang nko ya gagwe mo kgannyeng e ka gonne e tla bo e sa mo ame.

7.1. 5.4 Tirisanommogo go rarabolola mathata a a golaganeng le setšhaba sotlhe

Fa a tlhalosa ntlha e, Modupe-Kolawole (1997: 15) a re go na le setlhopha sa basadi ba bolebatshadi jwa Bophirima ba ba bonang banna gore ke bona batlhodi ba mathata otlhe mo setšhabeng. O bua gore se, ke phoso e kgolo go tsaya banna jaaka dibopiwa tse di tlholang mathata a setšhaba. Go tswela pele, Modupe-Kolawole a re banna le basadi ba tshwanela ke go dirisana mmogo go rarabolola mathata a setšhaba se lebaganeng le ona. Ke ka ntlha e Mrwebi (1996: 94) a reng basadi ba rothisa dikeledi ba re, ba batla gore banna ba ba anaanele le go itumelela dimpho (*talents*) tse ba nang le tsona. Ga twe ga ba a tshwanela go tshosiwa ke mokgwa o montšhwa o wa botshelo. Se se tlhokegang ke go rotloetsa basadi ba le go ba ema nokeng mo go sengwe le sengwe se ba se dirang. Kgang e, e tlhalosa gore basadi ba batla go nna bongwefela mo mokgapheng o ba leng mo go ona go sa kgathalesege gore motho ke wa maemo afe, wa morafe ofe le gore o tswa kae. Dlamini (1995: 63) o konosetsa kang e ka gore basadi mo botshelong jwa Seaforika, ga ba mo ntweng le banna ba Seaforika, fela ba ba gwetlha gore ba tlhokomele matlhakore a mangwe a a leng mo pepeneneng, a a gatelelang basadi ba Seaforika, mme a farologane le a a gatelelang banna ba Seaforika.

Basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika le ba bolebatshadi jwa Bophirima, ba eletsa e kete go ka nna le tirisanommogo magareng ga bona le banna. Ba re banna le basadi ba tshwanetse go dira jaaka setlhopha go tokafatsa ikonomi ya malapa a bona. Malope a re:

'Kgang-kgolo ke gore Mofeti ke ena yo o neng a suteletswe boroko kwa 2610 mmila wa Moroe. Ke

ena yo o neng a duela rente ka e le tlhogo ya lelapa...
Jaanong bona, mosadi. Ga se gore re go sokela dirope.
Poifo ya rona ke gore o tla palelwa ke go duela rente
gonne pasa ya gago e supa fa o ntse o sa thapiwa gope
ke ope... Ke tla batla tiro jaaka bontsi. Mophato wa
borataro ke o falotse, [ts. 46].

Go dira ga se ga banna fela, mme le basadi ba tshwanetse go ema ka maoto
ba itirele. O, ke ona morero o mogolo wa bolebatshadi jwa Bophirima. Fa a
gatela pele mo kgankhutshweng ya 'Le fa o ka e buela lengopeng...' Malope
a re:

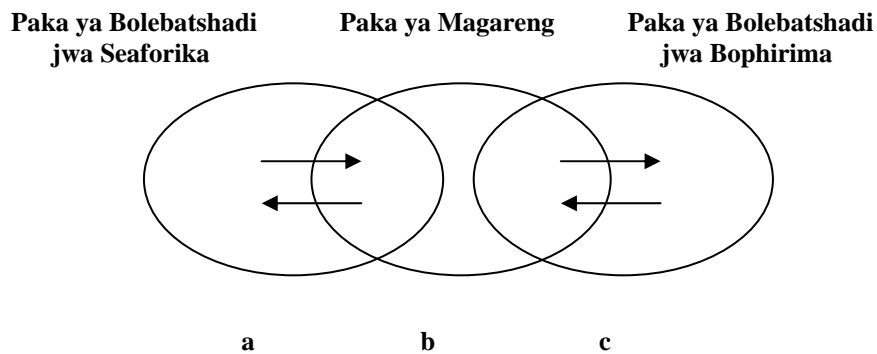
'Jaanong thulaganyo ya ka moso ke e: Re simolola
kwa ditirong. Mo tshokologong ke tla sianela kwa
GaMosetlha go gorosa merogo le tse dingwe tse di
kwadilweng mo pampiring e... Ke tshwanetse go
thusa ka sele le sele. Go batlega kgomo ya megoga, e
bile e tshwanetse go tlhajwa. Go batlega tente, kobo
ya moswi, lekase le tse dingwe...' [ts. 18].

Malešwane, moanelwa wa mosadi, o amogela gore go ya ka bolebatshadi jwa
Seaforika, go na le ditiro tse e leng tsa banna, go tswana le, go reka merogo
fa go tlhagile loso, go batla kgomo ya megoga, mme e be e tlhajwe, go reka
lekase, go batla tente ga mmogo le kobo ya moswi. Ka fa ntlheng e nngwe, o
amogela gore fa go na le loso, basadi le bona ba na le ditiro tse di ba
lebaneng jaaka, go thusa go apaya dijo le go nna ka fa gae go amogela baeng.

7.1.5.5 Tshosobanyo

Se se itemogelwang ke tlhotlhomisi e, ke gore bontsi jwa bakwalakhutshwe
ba kwala ka ga ditiragalo tse di ba amang. Fa go ka bo go na le

bakwalakhutshwe ba basadi, le bona ba ka bo ba kwala ka mokgwa o o farologanang le wa bakwalakhutshwe ba ba banna. Bakwalakhutshwe ba ba banna, ba tlhotlholediwa ke mekgwa ya bogologolo go kwala ka tsela e ba tshelang ka yona ga mmogo le ka fa ditiragalo di ba diragalelang. Fa botshelo bo fetoga, bo fetoga le batho ba bona. Ke ka mokgwa o bakwalakhutshwe ba ba Setswana ba pateletsegang go fetoga gonne ba kwala ka ditso tse di nang le tlhotlheletso e kgolo mo setsong sa Batswana. Bakwalakhutshwe ba, ba a fetoga, mme ba tshela mo pakeng ya bolebatshadi jwa Bophirima. Fa ba fetoga ba tlogela kwa morago ditso tsela tse dingwe, mme ba tshela botshelo jwa segompieno. Dikgang tse, di ka akarediwa ka seralo se:

Fa paka ya (a) e tlathlobiwa, go lemogiwa gore setso se sa ntse se le phepa. Ga se a kgotlhediswa ke ditso tse dingwe. Mo pakeng ya (b) go na le diphetogo di le dinnye fela ka ntlha ya ditso tse di tlhakatlhakaneng. Go tlhakatlhakane bolebatshadi jwa Seaforika le bolebatshadi jwa Bophirima. Mo pakeng e, baanelwa ba basadi ga ba aikitse gore ba eme fa kae, ka fa letlhakoreng la bolebatshadi jwa Seaforika kgotsa ka fa letlhakoreng la bolebatshadi jwa Bophirima. Le fa go ntse jalo, go na le diphetogo tse dinnye tse di amanang le paka ya bolebatshadi jwa Bophirima. Mo pakeng ya (c) botshelo bo fetogile gotlhelele. Ditiragalo di le dintsi ke tse di golaganeng le bolebatshadi jwa Bophirima, mme go nna le dikgang tse dinnye tse di sa ntseng di tsamaisana le bolebatshadi jwa Seaforika.

Ke gore fa botshelo bo fetoga, setso le sona se a fetoga. Botshelo jwa ka moso le bona bo a fetoga, ke ka ntlha e go tweng, dikwalwa di ya go laolwa ke bakwadi ba tsona. Ka mafoko a mangwe, bakwadi botlhe, ba ya go bona baanelwa ba basadi sešwa go farologana le ka mokgwa o ba ba bonang ka teng gompieno. Ke ka mokgwa o dikgankhutshwe tsa Setswana di arogangwang ka dipaka di le tharo, e leng, (a) paka ya bolebatshadi jwa Seaforika, (b) paka ya bolebatshadi jwa Bophirima le (c) paka ya magareng.

Mo pakeng ya bolebatshadi jwa Seaforika, ditiragalo tse di tlhalosang baanelwa ba basadi ga se tsa nnete gonne di fetisetswa go tloga mo lotsong lengwe go ya kwa go le lengwe. Fa di ntse di fetisediwa jaana, go feletsa go nna le go fosagala ga dikgang. Tsona ditiragalo tse di fosagetseng tse mabapi le baanelwa ba basadi, ke tse bakwalakhutshwe ba Setswana ba kwalang ka ga tsona, mme di feletsa e se tsa mannete. Go ka twe, ba akanya fela gore basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika ba sa ntse ba le ka ona mokgwa ola wa bogologolo gonne dikgang tsa diteng tse bakwalakhutshwe ba di rulaganyang mo thulaganyong ya dikgankhutshwe tsa bona, di golagana le setso. Ka gonne go se na metswedi e e ikanyegang ya ditiragalo tsa semelo sa baanelwa ba basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika, se se kaya gore tse go kwadiwang ka ga tsona tebang le baanelwa ba, ga se tsona gonne di ne di buiwa fela di sa kwadiwe gope.

Ka gonne botshelo bo fetoga le mabaka, bakwadi ba dikgankhutshwe tsa Setswana le bona ba lemogile kgang e, ke ka foo, ba lehang go kwala ka ga bolebatshadi jwa Bophirima. Dikganggolo (*themes*) tse ba kwalang ka ga tsona mo dikgankhutshweng tsa paka ya bolebatshadi jwa Bophirima, fale le fale, di tsamaelana le segompieno. Tlhotlhomisi e itemogetse gore Malope ke mongwe wa bakwalakhutshwe ba Setswana ba ba tlhakatlhakanyang bolebatshadi jwa Bophirima le bolebatshadi jwa Seaforika. Mo bolebatshading jwa Bophirima, o tsweletsa baanelwa ba basadi gore ba na le ditshwanelo tsa go lekana le tsa banna. E sa ntse e le ena, ka fa letlhakoreng

le lengwe, o tlhalosa gore basadi ba na le ditshwanelo tse ba tshwanetseng go di letlelela gore di gatakiwe ke banna. Ka jalo, go ka twe, o thulanya bolebatshadi jwa Bophirima le bolebatshadi jwa Seaforika. Ka ona mokgwa o, ke tsela e Malope a bonang baanelwa ba basadi ka teng mo dikgankhutshweng tsa gagwe. Fa e le gore bakwalakhutshwe ba Setswana ba tla nna ba tswela pele go tlhalosa baanelwa ba basadi ka yona tsela e ya setso kgotsa ba ba senola ka go thulanya bolebatshadi jwa Bophirima le bolebatshadi jwa Seaforika, gona e tla bo e le ka ntlha ya go tlhaetsa ditshwanelo tsa basadi matlho, e seng ka fa di tlhagisiwang ka teng ke Molaotlhommo wa naga eno.

Tlhotlhomisi e tshitshinya gore fa bakwalakhutshwe ba Setswana ba kwala ka ga bolebatshadi jwa Bophirima kgotsa bolebatshadi jwa Seaforika, ba se ke ba tlhakatlhakanya melebo e mebedi e mo kgankhutshwe e le nngwe gonne dikakanyo tse pedi tse, di na le ditebelelo tse pedi tse di farologaneng. Go tswelletsa kgang e pele, tlhotlhomisi e rotloetsa bakwalakhutshwe ba Setswana gore fa ba kwala dikgankhutshwe tsa bona, ba kwale ka ga ditiragalo tse di tlhalosang botshelo jwa basadi jwa segompiano gonne bo farologana le botshelo jwa basadi jwa segologolo.

KGAOLO YA BOROBEDE

8.1 BOKHUTLO

8.1.1 Matseno

Kgaolo e, ke tshosobanyo ya dintlha tsotlhe tsa botlhokwa tsa tlhotlhomisi e.

8.1.1.2 Kgaolo ya ntlha

Karolo ya ntlha ya kgaolo e, e lebagane le ka fa bakwalakhutshwe ba Setswana ba nyatsang baanelwa ba basadi ka teng fa ba kwala dikgankhutshwe tsa bona. Ka fa ntlheng e nngwe, ba tlotla baanelwa ba banna gonne ga twe, ke bona batlamelamalapa, batho ba ba tlhalefileng, ba ba bogale, jalo jalo. Gona fa karolong e, go bontshitswe fa go na le pharologano magareng ga banna le basadi, e leng, kang e e kgalhanong le Molaotlomo wa naga eno.

Karolo ya bobedi ya kgaolo e, yona e golagane le maikaelelo a tlhotlhomisi e, e leng, go tlhalosa le go tlhopha dikgankhutshwe tsa Setswana tse bakwadi ba tsona ba tlhalosang baanelwa ba basadi. Go lemogilwe gore go na le basekaseki ba ba setseng ba dirile ditlhotlhomiso mabapi le baanelwa ba basadi mo dipuong dingwe tsa Bantsho, mme ba tlhokometse dikarolo dingwe tsa porouse, e seng, tshenolo ya baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe, bogolosegolo, bakwalakhutshwe ba Setswana. Ke ka foo, tlhotlhomisi e, e sekasekileng karolwana e ya tshenolo ya baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe ba Setswana gonne go se yo o setseng a e lebeletse. Sengwe gape se se botlhokwa se se tlhokometsweng, ke mekgwa e le mene ya tshekatsheko, e leng, wa go tlhalosa, wa go ranola, wa go bapisa le wa karoganyo. Mekgwa e, go itemogetswe gore ke yona e e amanang le

tlhotlhomiso le tlhaloso ya semelo sa baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe ba Setswana.

8.1.1.3 Kgaolo ya bobedi

Mo kgaolong ya bobedi go sekasekilwe mokwadi jaaka a arogantswe go ya ka mefuta e le mebedi, e megolo, e leng, mokwadi jaaka motho le mokwadi jaaka mokwadi. Mokwadi jaaka motho o tlhalositswe fa e se mokwadi yo o lebaganeng le sekwalwa, mme o a tshela a bo a tlhokafala go tshwana le motho mongwe le mongwe. Ka mafoko a mangwe, go kaiwa gore mokwadi jaaka motho ke motswedi fela wa ditiragalo tsa sekwalwa. Go senotswe dikarolo di le tharo tse mokwadi yo, a lebaganeng le tsona, e leng, go kokoanya dikgang, go rulaganya ditiragalo le go di boeletsa pele sekwalwa se phasaladiwa. Fa go tlhalosiwa mokwadi jaaka mokwadi go lemogilwe gore ena o itlhamelwa ke babuisi ba sekwalwa go tswa mo ditlhaloganyong tsa bona, ke ena yo o tlotlelang babuisi ditiragalo, mme o farologana le mokwadi jaaka motho gonne ga a kgone go tshela kwa ntle ga sekwalwa.

Basekaseki ba go tshwana le Marggraff (1996: 25) le Strachan (1988: 49-50) ba re mokwadi jaaka mokwadi o arogantswe ka dikarolwana di le tharo, e leng, mokwalatshelo, mokwadikaiwang le mokwadiakangwa. Go tlhalositswe gore mokwalatshelo ke yo o buang boammaaruri jo bo tletseng ka ga boleng jwa mokwadi jaaka motho ga mmogo le babuisi ba sekwalwa. Mokwadikaiwang ena go builwe fa a itlhamelwa ke mokwadi wa madi le nama mo setshwanong sa gagwe gore babuisi ba mmone jaaka e kete ke motho yo o tshelang, mme o farologana le mokwadi jaaka motho ka dikakanyo fela. Go tswela pele, go tlhalositswe gore mokwadikaiwang ke ena yo o rulaganyang ditiragalo tsa sekwalwa le go thusa babuisi go di tlhaloganyana. Mokwadiakangwa go senotswe gore o golagane le ka fa sekwalwa se tshwanetseng go buisiwa le go tlhalogannwa ka teng, mme o tlhagelela fela fa go buisiwa dikgang tsa sekwalwa. Ke ka foo, go tweng, ke

kakanyo fela e e itlhamelwang ke babuisi mo sekwalweng. Mokwadi yo, ga a totobala gonne o iphitlhile ka ditiragalo. Sengwe gape se se lemogilweng ka mokwadiakangwa ke gore ke ena pinagare ya go kopanya dintlha tsotlhe tsa sekwalwa gonne o akareditswe le tsona. Se se botlhokwa ka ga gagwe ke gore o diragatsa maikaelelo a mokwadi jaaka motho a sa tlogele sepe kwa morago.

Moanedi le ena jaaka mofuta mongwe wa mokwadi o sekasekilwe fa e le lentswe le le utlwalang le bua, mme go sa itsiwe gore le tlhaga kae. Basekaseki ba bangwe ba re ke thekeniki e e dirisiwang ke bangwe ba bakwadi go baakanya kanelo ka nepagalo. Moanedi yo, le ena o arogantswe ka dikarolo di le tharo e leng, mmui, mmuisiwa le mmuiwa. Mmui yo go tilwe ke moanedi yo o buang dikgang tse di mo lebaneng. Mmuisiwa ga twe o golagane le moanelwa yo o buang ditiragalo tse o di bonang ka matlho fa wa boraro, e leng, mmuiwa ena a tlhalositswe gore o anela dikgang tsa sekwalwa, mme a sa tsene mo ditlhaloganyong tsa baanelwa kgotsa gona go tshwaela tebang le ditiragalo tsa sekwalwa gonne o fitlhelwa kwa ntle ga sona. Ka fa letlhakoreng le lengwe, mmuiwa o bontshitswe fa a arogantswe ka dikarolwana di le tharo, e leng, moanedi wa maitsegotlhe yo o dirisiwang ke bakwadi ba ba gololosegileng go dira sengwe le sengwe se ba se ratang mo dikwalweng tsa bona. Moanedi wa bobedi ke yo o se nang boitebo, yo o tlhagisitsweng gore o lebeletse fela ditiragalo fa di diragadiwa, mme ga a kgone go tsena mo ditlhaloganyong tsa baanelwa ba sekwalwa. Moanedi wa kitso e e lekanyeditsweng ena o lemogilwe gore ke mmuiwa yo mokwadi a lekanyeditseng kitso ya gagwe mo go moanelwa a le mongwe. Mokwadi o dirisa moanedi yo go tlhalosa se moanelwa yo o rileng a se akanyang, a se buang kana a se utlwileng ka ditsebe tsa gagwe.

8.1.1.4 Kgaolo ya boraro

Kgaolo ya boraro yona e itsalanya le sebopego sa sekwalwa se se tlhalositsweng go ya ka Balebapopego gonne e le bona basekaseki ba ntlha ba ba neng ba sa kgotsofatswe ke ka moo dikwalwa di neng di sekasekiwa ka teng. Ba itlhametse tiori ya bona ya go sekaseka sekwalwa e e neng e sa golaganye mokwadi le sekwalwa. Se basekaseki ba Bolebapopego ba neng ba se tlhokometse e ne e le tiriso ya malepa a puo a a dirisiwang ke mokwadi fa a tlhama sekwalwa go ya ka fa Stevens le Stewart (1987: 2) ba buang ka teng. Ke ka moo, ba neng ba lebaganya kgang e ya bona le sebopego sa sekwalwa fa se na le matlalo a mabedi, e leng '*fabula*' le '*syuzhet*'. '*Fabula*' e tlhalositswe ka gore ke dikgang tse di tlwaelegileng tse di tlhagisiwang ka mokgwa wa tlhamalalo. Ka fa letlhakoreng le lengwe, '*syuzhet*', yona ga twe ke kanelo, ke gore ke ditiragalo tsa '*fabula*' tse di anelwang ka go dirisa malepa a puo, thulaganyo e e matswakabele gore dikgang di tlhagisiwe ka tsela e e sa tlwaelegang kana ya tshwanololo.

Mo matlalong a mabedi a, '*fabula*' le '*syuzhet*', Strachan (1988: 3-5) le Genette (1980: 40) ba okeditse ka letlalo la boraro le ba reng e kete ke tebelelo e e dirisiwang mo thulaganyong. Groenewald (1993: 14) le Mojalefa (1995: 1) bona ba re letlalo le la boraro, ke setaele gonne mo go lona go na le mowa le maikutlo a a renang. Ka jalo, sekwalwa se tlhalositswe fa se na le matlalo a le mararo, e leng, diteng, thulaganyo le setaele. Diteng, di tlhalositswe fa e le letlalo la ntlha la sekwalwa fa dikgang di iseng di rulaganngwe teng. Sengwe gape se se botlhokwa ka ga diteng, ke gore di na le dielemente di le nne, e leng, ditiragalo, baanelwa, nako le lefelo. Dielemente tse, di gokaganngwa ke setlhogo gore e nne ngatana e le nngwe. Go lemogilwe gore setlhogo se, ke tshosobanyo ya bofelo ya sekwalwa, mme se laola dielemente tsotlhe ka fa letlhakoreng le le tsepameng, mme ka fa go le le rapameng, dielemente tse di tshwaraganngwa go nna selo se le sengwe.

Thulaganyo le yona e tlhalositswe ka gore ke paakanyo kgotsa tlhatlhamano ya ditiragalo tse di golaganngwang ke mokwadi mo sekwalweng. Mo thulaganyong, go na le ditiragalo, baanelwa, nako le lefelo. Gona mo thulaganyong, go lemogilwe gore ke fa dielemente tsotlhe di fiwang ditiro gape di tshwaraganngwang ke thitokgang go nna kang e le nngwe e e kitlaneng. Sengwe se se botlhokwa mabapi le thulaganyo ke gore e na le dikgato tse di lemogilweng, e leng, tshenolo, phuthologo, setlhoa le tharabololo. Setaele ke letlalo la boraro la sekwalwa, mme go itemogetswe gore fa go lona ke fao mokwadi a dirisang puo ka mokgwa o ena a ratang ka teng, mme a senola mowa le maikutlo a a renang mo pelong ya gagwe.

8.1.1.5 Kgaolo ya bone

Mo kgaolong ya bone, go tlhokometswe kgankhutshwe jaaka karolwana ya porouse gore e na le mefuta e le mebedi e megolo, e leng, wa tshedimosetso le wa go itisa. Fa go buiwa ka kgankhutshwe, go gateletswe bokhutshwane jwa ditiragalo jo bo ka se keng jwa lekanyediwa. Go tswela pele, go utolotswe gore fa ditiragalo e le tse dikhutshwane, palo ya baanelwa e tshwanetse go nna e e ngotlilweng, mme e se ke ya feta tlhano. Nako le lefelo le tsona, di tshwanetse go nna tse dikhutshwane. Go gateletswe gape gore le thitokgang ya kgankhutshwe le yona e tshwanetse go tlhokomelwa gonne e nyalelana le boatlhamo jwa ditiragalo. Mokwalakhutshwe o dirisa dithekeniki tse di rileng go tshwana le polelwapele le polelwamorago gonne ke tsona tse di kitlanyang ditiragalo tsa kgankhutshwe.

Mofuta wa ntlha wa kgankhutshwe, e leng, wa tshedimosetso, o sekasekilwe fa o na le dikarolwana di le lesome, e leng, kgankhutshwe ya botshelo jwa segompiano, ya botshelo jwa segologolo, ya balelapa, ya saekholoji, ya tshotlo kgotsa tlaopo, ya thadiso ya botshelo, ya matlhotlhapelo, ya phatose, ya tshegiso le ya bašwa. Mefuta e ya dikgankhutshwe, e tlhalositswe ka botlalo ka bongwe ka bongwe. Mofuta wa bobedi o mogolo ke wa go itisa, o

le ona o arogantsweng ka dikarolo di le tharo, e leng, kgankhutshwe ya thuto kgotsa boitshwaro, ya lerato le ya botseka.

8.1.1.6 Kgaolo ya botlhano

Kgaolo e, e lebagane le tlhaloso le mefuta ya baanelwa. Go builwe gore fa sekwalweng go na le mefuta ya baanelwa, e leng, ba diteng, ba thulaganyo, ba ba sa itekanelang le ba ba itekanetseng. Baanelwabagolo ba diteng ke, moganediwa le moganetsi. Baanelwabagolo ba, ke ba ba tlhalositsweng gore bona ba amana le setlhogo (*topic*). Moganediwa ke moanelwamogolo yo o lemogilweng gore o dira ditiragalo tsa tshiamo mo sekwalweng, mme o kgorelediwa ke moganetsi go tsweletsa maikaelelo a gagwe. Moganetsi ena, o senotswe ka gore o golagane le bosula gonne o kgatlhanong le sengwe le sengwe se moganediwa a se dirang. Baanelwabagolo ba, ba laolwa ke lenaneo la tebagano, bokgontshi, boganetsi, bothusi le bothusegi.

Baanelwabagolo ba thulaganyo ke molwantshiwa, molwantshi le motsenagare. Molwantshiwa ke pinagare e ditiragalo tsa sekwalwa di itshetlegileng godimo ga gagwe. Molwantshi ena o tlhalositswe gore ke yo o kgoreletsang molwantshiwa go atlega mo maikaelelong a gagwe a siame kgotsa a le bosula. Motsenagare go utolotswe gore ke moanelwamogolo yo o gotetsang kgotlhang e e renang magareng ga molwantshiwa le molwantshi.

Baanelwa ba ba sa itekanelang le ba ba itekanetseng bona ba tlhalositswe ke Forster (1927: 68). O buile gore baanelwa ba ba sa itekanelang ba na le letlhakore le le lengwe, mme ba ba itekanetseng bona ba na le matlhakore a le mabedi kgotsa go feta foo. Go le gantsi baanelwa ba ba sa itekanelang ba ka tlhagisiwa e le ba metlae. Semelo sa baanelwa ba, se ka senolwa ka go dirisa lefoko le le lengwe fela gonne ba emela kgopolo e e rileng. Ka mafoko a mangwe, baanelwa ba mofuta o, ba ka itsiwe ka bonako fa go sekasekiwa sekwalwa gonne fa ba itsiwe ka boeleele, ba tla nna ba lemogiwa ka jona ka

dinako tsotlhe. Kgabagare baanelwa ba ba itekanetseng bona ba tthalositswe ke Forster ka gore ba tshwanetse go gakgamatsa, mme fa e le gore ga ba gakgamatse, ke baanelwa ba ba sa itekanelang. Fa ba tlhagisiwa e le baanelwa ba ba sa kgodiseng, le gona ba tla bidiwa baanelwa ba ba sa itekanelang, mme ba itira ba ba itekanetseng.

8.1.1.7 Kgaolo ya borataro

Kgaolo e, e golagane le mekgwa ya go tthalosa semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana. Go boletswe ka mekgwa e le mebedi e megolo ya go tthalosa semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana, e leng, o o tlhamaletseng le o o sa tlhamalalang. Fa go tthalosiwa mokgwa o o tlhamaletseng, ga twe, ke o o tthalosang dikgang phaa, o sa tlogele sepe kwa morago. Ke moo mokwadi a ithadisetsang baanelwa ba sekwalwa sa gagwe gore ke batho ba ba ntseng jang. Mokgwa o o sa tlhamalalang ona o senotswe ka gore ke moo babuisi ba newang tshono ya go senola baanelwa ba basadi mo sekwalweng gore ke ba mofuta mang. Mokgwa o, go ya ka basekaseki, o na le dikarolwana tsa ona tse baanelwa ba ka itsiweng ka tsona, e leng, ditiro tsa bona le tikologo e ba iphitlhelang mo go yona. Ka fa tlase ga mokgwa o o sa tlhamalalang o, go builwe gore go na le mefutana e mentye ya go senola baanelwa ba basadi, e leng, ka fa mokwadi a tthalosang moanelwa (molwantshiwa) ka teng, ka fa moanelwa a tthalosang moanelwa (molwantshiwa) ka teng, ka fa moanelwa (molwantshiwa) a itlhalosang ka teng le ka fa moanelwa (molwantshiwa) a tthalosiwang ke baanelwa ba bangwe ka teng.

Fa ba bua ka karolwana ya ntlha, e leng, ka fa mokwadi a tthalosang moanelwa ka teng, ba re ke ena fela yo o kgonang go senola tshobotsi, mekgwa, dipuo, ditiro le dikakanyo tsa baanelwa ba sekwalwa le fa baanelwa bao ba sa amege mo ditiragalong tseo. Ba re fa mokwadi a dira jalo, ga twe o pateletsa babuisi go bona baanelwa ka leitlho la gagwe, e seng gore bona ba

ikakanyetse gore ke baanelwake batho ba mofuta mang. Ka fa moanedi a tlhalosang moanelwa ka teng, gona go tlhalositswe gore go diragadiwa ke mokwadi jaaka motho fa a bona gore o palelwa ke go tlhalosa ditiragalo tse dingwe, mme o romela moanedi gore e nne ena yo o tlhalosang dikgang tseo. Kwa ntle ga gore mokwadi a ithadisitse baanelwa ba sekwalwa, a ka nna a kopa mongwe wa baanelwa go dira tiro eo. Go tlhalositswe gore fa moanelwa a itlhalosa, ga a kitla a bua maaka ka ga gagwe. Mokgwa wa bofelo ke wa fa baanelwa ba bangwe ba tlhalosa moanelwa yo mongwe gore ke motho wa mofuta mang. Mokgwa o, o tlhalositswe gore ke wa matlhakore a mabedi gonne moanelwa wa ntlha a ka tlhalosa semelo sa moanelwa wa bobedi, mme moanelwa wa bobedi le ena a ntsha se se mo monaganong wa gagwe mabapi le moanelwa wa ntlha.

8.1.1.8 Kgaolo ya bosupa

Kgaolo ya bosupa e arogantswe ka dikarolo di le tharo, e leng, paka ya bolebatshadi jwa Bophirima, paka ya bolebatshadi jwa Seaforika le paka ya magareng. Fa go tlhalosiwa paka ya bolebatshadi jwa Bophirima, go lemogilwe gore e tsamaisana le segompieno, mme e na le dipharologantsho tsa go tshwana le: go fedisa kgatelelo ya baanelwa ba basadi, go batla tekatekano magareng ga banna le basadi mo mafelong otlhe a botshelo, go tlosa tlhaolele le tlhophololo ya baanelwa ba basadi le go fetola setšhaba sotlhe. Dipharologantsho tse, di sekasekilwe go tswa mo dikgankhutshweng di le mmalwanyana tse di tlhophilweng mo Setswaneng. Paka ya bolebatshadi jwa Seaforika le yona e sekasekilwe, mme e golagantswe le segologolo ka ntlha ya diponagalo tse: kgatelelo ya baanelwa ba basadi, tlhophololo le tlhaolele ya baanelwa ba basadi, botlhokakitso jwa baanelwa ba basadi, go otlwa ga baanelwa ba basadi fa ba sentse, go tlhophela baanelwa ba basadi balekane le go tlhokomela balelapa ga mmogo le babogadi ga baanelwa ba basadi. Dikgankhutshwe tse di sekasekilweng di arogantswe go ya ka dipaka di le tharo, e leng: paka ya bolebatshadi jwa

Bophirima, paka ya bolebatshadi jwa Seaforika le paka ya magareng. Go sekasekilwe paka ya magareng gonne go lemogilwe gore bakwalakhutshwe ba bangwe ba Setswana ba latlhegetswe ke dikakanyo mabapi le tshenolo ya baanelwa ba basadi ka go tlhakatlhakanya bolebatshadi jwa Bophirima le bolebatshadi jwa Seaforika.